

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Het leger onder vuur. De Koninklijke Landmacht en haar critici, 1945-1989

Boot, C.Y.E.

Citation

Boot, C. Y. E. (2014, October 9). *Het leger onder vuur. De Koninklijke Landmacht en haar critici, 1945-1989*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/29122>

Version: Corrected Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/29122>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/29122> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Boot, Corneline Yvonne Eleonore

Title: Het leger onder vuur. De Koninklijke Landmacht en haar critici, 1945-1989

Issue Date: 2014-10-09

Hoofdstuk 4

Het draagvlak van de krijgsmacht onder druk 1977-1989

Inleiding

Vanaf 1977 voltrokken zich op het internationale toneel belangrijke veranderingen, die niet alleen het verloop van de Koude Oorlog radicaal beïnvloedden, maar tevens een uitwerking hadden op de protesten tegen het Nederlandse veiligheids- en defensiebeleid en de krijgsmacht. De wapenwedloop tussen de NAVO en het Warschaupact nam eind jaren zeventig opnieuw een vlucht en de internationale détente maakte plaats voor de 'tweede Koude Oorlog'.¹ De Amerikaanse president J.E. Carter maakte in 1977 bekend de zogenaamde 'neutronenbom' te willen produceren. De nucleaire straling van dit nieuwe kernwapen zou mensen doden, maar gebouwen en infrastructuur niet aantasten. In december 1979 kwam het NAVO-dubbelbesluit tot stand. Dit besluit hield enerzijds in dat de NAVO haar wapenarsenaal moderniseerde en uitbreidde met 572 middellange afstandswapens, die op Europees grondgebied moesten worden gestationeerd. De NAVO toonde anderzijds haar bereidheid om over wapenvermindering te onderhandelen. Het dubbelbesluit vormde een reactie op de plaatsing van SS-20 raketten door de Sovjet-Unie, die op West-Europa waren gericht.²

Binnen de westerse samenlevingen was de verontwaardiging over de introductie van de neutronenbom en de afkondiging van het NAVO-dubbelbesluit groot. In Nederland verzetten zich onder meer het IKV, Pax Christi, de VVDM en de BvD tegen de komst van de kruisvluchtwapens. Dienstplichtigen richtten daartoe in januari 1981 het Komitee Soldaten Tegen Kernwapens op (KSTK). Ook onder beroepsmilitairen groeide de afkeer tegen deze wapens. Zij verenigden zich in het Vredes- en Veiligheidsberaad Krijgsmacht. De nadruk van kritische burgers, dienstplichtigen en beroepsmilitairen lag niet langer - zoals tussen 1966 en 1976 overwegend het geval was geweest - op de vermaatschappelijking en democratisering van de krijgsmacht. In plaats daarvan vroegen zij zich af of de krijgsmacht nog wel recht van bestaan had wanneer haar wapenarsenaal uit kernwapens bestond. Ze uitten ethische en religieuze bezwaren tegen de kernwapens en pleitten voor de vrijheid om 'atoomtaken' te kunnen weigeren.

Tegelijkertijd zetten ook antimilitaristen binnen Onkruit en de VD het bestaansrecht van de Nederlandse krijgsmacht en het militarisme onder druk, maar wel met andere argumenten. Hoewel ook zij kritiek leverden op de kernwapens, vloeide hun antimilitarisme vooral voort uit de in hun ogen onbevredigende wijziging van de Wet gewetensbezwaren militaire dienst op 6 januari 1979. De dienstweigerprocedure werd door de wetswijziging weliswaar gemakkelijker, maar de regering was nog altijd niet bereid dienstweigeraars met politieke bezwaren tegen de militaire dienst te erkennen. De antimilitaristen beschouwden de wet een 'zoethoudertje' voor de dienstplichtigen, die de aandacht moest afleiden van de protesten tegen

het leger. Hun verontwaardiging deed hun strijd voor de erkenning van de totaalweigeraars op-laaïen. In de loop van de jaren tachtig verlegden de antimilitaristen hun aandacht steeds meer naar inbraken in militaire gebouwen om daar militaire gegevens te ontvreemden.

De maatschappelijke aanvaarding van de krijgsmacht was niet eerder zo sterk aan het wankelen gebracht. In dit hoofdstuk wordt beschreven hoe het ministerie van Defensie tussen 1977 en 1989 op de kernwapenprotesten en het antimilitarisme reageerde. Aan de hand van de discussies over de kernwapens en het militarisme zal worden aangetoond dat een legitieme krijgsmacht voor het ministerie van Defensie een krijgsmacht was die binnen en buiten Nederland over een geloofwaardige inzetbaarheid beschikte. Dit begrip heeft betrekking op de mate waarin de Nederlandse bevolking en de Sovjet-Unie geloofden dat de Nederlandse krijgsmacht operationeel en inzetbaar was tegen het Warschaupact. Het was voor het ministerie van het grootste belang dat zowel het Warschaupact, de NAVO als de eigen bevolking geloofde dat de Nederlandse krijgsmacht zich samen met de bondgenoten tegen de Sovjet-Unie kon weren. De grootschalige kritiek op de kernwapens en het militarisme mochten geen afbreuk doen aan deze geloofwaardigheid.

Alle kernwapens de wereld uit

De maatschappelijke discussie over de kernwapens als hoeksteen van het Nederlandse veiligheids- en defensiebeleid ontsproot tussen 1977 en 1980 als gevolg van de neutronenbom en de afkondiging van het NAVO-dubbelbesluit. In deze discussie stonden enerzijds het IKV, Pax Christi, de VVDM, de BvD en enkele kritische beroepsmilitairen en anderzijds het ministerie van Defensie tegenover elkaar. Botsende opvattingen over het nut en de noodzaak van de kernwapens en de rechten van dienstplichtigen om 'kernwapentaken' al dan niet te weigeren, lagen aan hun discussie ten grondslag. Het ministerie van Defensie vreesde dat het bestaansrecht van de krijgsmacht door de kritiek op de kernwapens onder druk kwam te staan en verweerde zich hiertegen.

De opkomst van het kernwapenprotest

De voorgenomen introductie van de neutronenbom door de Verenigde Staten leidde aan het einde van de jaren zeventig binnen Nederland tot de eerste protestgolf tegen de kernwapens. Nederlandse burgers, dienstplichtigen en beroepsmilitairen maakten in juni 1977 voor het eerst kennis met deze bom, toen hier in de *Washington Post* een artikel over verscheen. De krant vermeldde dat deze bom, met de naam *Enhanced Radiation-Reduced Blast Weapon*, zich van de andere kernwapens onderscheidde door de geringe ontploffing die hij veroorzaakte. Mensen zouden door de nucleaire straling worden gedood, maar gebouwen en infrastructuur bleven intact. De pantserwagens en tanks van de vijand zouden echter wel te lijden hebben onder de straling die de neutronenbom veroorzaakte. Door de eigenschappen van de neutronenbom werd dit wapen door president J.E. Carter zeer geschikt geacht om een bijdrage te kunnen le-

veren aan de westerse afschrikking. Hij wilde de neutronenbom aan het NAVO-arsenaal toevoegen.³

De eerste kritische geluiden tegen de neutronenbom klonken in Nederland vrijwel direct. Het IKV - dat zich in de jaren zestig en zeventig samen met Pax Christi en de VD voor de wijziging van de Wet gewetensbezwaren militaire dienst had ingezet - besloot zich in 1977 als gevolg van de voorgenomen introductie van de neutronenbom te concentreren op het terugdringen van de kernwapens door Oost en West. Met dit doel voor ogen startte het IKV de campagne 'Help de kernwapens de wereld uit, om te beginnen uit Nederland'. Het vredesberaad veranderde in een actiecomité. De jaarlijkse Vredesweek kwam vanaf 1977 voor de komende tien jaar in het teken te staan van de afschaffing van kernwapens. Het IKV kreeg er in de Vredesweek van 1977 veel nieuwe leden bij, waardoor het aantal IKV-kernen opliep van dertig tot circa honderd. De leden van Pax Christi maakten deel uit van deze kernen. Het IKV en Pax Christi traden ook toe tot het comité 'Stop de Neutronenbom', dat in augustus 1977 op initiatief van de CPN tot stand kwam.⁴ Ook de BvD mengde zich vanaf 1977 in de discussie over de kernwapens en de neutronenbom en schreef hierover artikelen in *De soldatenkrant*, *Spreekbuis van het verzet in het leger* en het *Kaderblad*. De bond gaf ook voorlichting over kernwapens op scholen en in legerplaatsen.⁵

Kritiek was ook afkomstig van de Raad van Kerken, het samenwerkingsverband tussen de verschillende kerken. De raad schreef minister-president A.A.M. van Agt (KVP) op 14 februari 1978 een brief waarin de leden zich met een 'Neen' tegen de neutronenbom uitspraken en de bevolking oproepen zijn voorbeeld te volgen. Deze brief lokte echter geen reactie uit van het kabinet-Van Agt I (19 december 1977-11 september 1981) - dat een coalitie vormde tussen de VVD, de KVP, de ARP en de CHU⁶ - maar wel binnen de krijgsmacht. Legeraalmoezenier P. Wols schreef in mei 1978 een artikel in het tijdschrift *Carré. Orgaan van de Nederlandse Officieren Vereniging* waarin hij op de brief van de Raad van Kerken reageerde. Wols vond dat de raad zich te veel door antikernwapenpropaganda had laten leiden. Zonder een beroep op deskundigen te hebben gedaan was de raad met 'gewijde olifantsvoeten' door de kernwapenmaterie heen gebanjerd. Het gevolg daarvan was een brief die volgens Wols werd gekenmerkt door 'woordengoochelarij' en 'demagogie'. Het stoorde Wols dat de Raad van Kerken geen rekening had gehouden met de gevolgen die zijn brief kon hebben voor de krijgsmacht. Christen-militairen zouden immers de oproep van de raad kunnen volgen en zich eveneens met een 'neen' tegen de neutronenbom en hun dienstvervulling uit te spreken.⁷ In dat geval was niet zeker hoeveel militairen nog in de krijgsmacht overbleven.

De jurist en luchtmachtkapitein M.J.F. Stelling was het absoluut niet met Wols eens en ging in hetzelfde tijdschrift *Carré* de discussie met hem aan. Hij stelde zich op het standpunt dat individuele christen-militairen 'atoomtaken' mochten weigeren indien zij de inzet van kernwapens beschouwden als een misdaad tegen de menselijkheid. In de krijgsmacht mocht nooit een *Befehl ist Befehl* mentaliteit heersen, waardoor de commandant zijn ondergeschikten tot 'kernwapentaken' kon dwingen.⁸ Stelling benadrukte het belang van de vrijheid van handelen en spreken ten aanzien van de kernwapens. In latere artikelen bekritiseerde hij ook het besluit om

atoombommen op Hiroshima en Nagasaki te gooien. Volgens hem hadden deze bommen geen strikt militaire noodzaak gehad. Het Westen had de Sovjet-Unie hiermee slechts willen laten zien dat het over kernwapens beschikte.⁹

De neutronenbom had ook een weerslag op de binnenlandse politiek. Minister van Defensie R.J.H. Kruisinga (CHU) - die Stemerding op 19 december 1977 was opgevolgd - diende na een ministerschap van nog geen drie maanden op 3 maart 1978 zijn ontslag in. De koningin verleende hem dat drie dagen later. Kruisinga was arts en beweerde dat hij zich niet kon verenigen met de eventuele inzet van zo'n verwoestend wapen als de neutronenbom: 'Kijk, ik kón niet ja-zeggen tot de produktie van een dergelijk wapen! Ik weet als medicus wat de consequentie is van zo'n wapen. Het is erger dan een directe dood, want doodgaan via een diep lijden is veel erger dan een snelle normale dood'. Volgens Kruisinga was de neutronenbom de enige reden geweest om af te treden: 'Ik hield *erg* van het Departement van Defensie. De sfeer op het departement was uitstekend. De toewijding van de officieren aan de top, daarover kan ik niet anders dan met de grootste lof spreken. Ik vond het ontzettend dat departement te moeten verlaten, want ik hield van het departement'.¹⁰

Over het ontslag van Kruisinga is sindsdien veel gedelibereerd. Historicus L. van Damme heeft hier recentelijk een artikel aan gewijd in het *Tijdschrift voor Geschiedenis*. Volgens Van Damme wordt Kruisinga in de historiografie veelal neergezet als een 'labiele persoonlijkheid met een drankprobleem' en stellen wetenschappers dat hij als gevolg van zijn persoonlijke problemen aftrad. F. Hoekstra heeft in zijn boek *In dienst van de BVD. Spionage en contraspionage in Nederland* geopperd dat CPN-lid J.F. Wolff Kruisinga zijn afkeer voor de neutronenbom zou hebben opgelegd. Van Damme stelt evenwel dat Kruisinga niet vanwege zijn labiele persoonlijkheid, zijn contacten met de CPN of puur vanwege zijn aversie tegen de neutronenbom is afgetreden. De werkelijke reden vormde de slechte relatie tussen hem en zijn medepolitici - en dan met name minister-president Van Agt en minister van Binnenlandse Zaken H. Wiegel (VVD). Het kabinet dwong Kruisinga zijn mening over de neutronenbom voor zich te houden. Dit bracht hem in zo sterke gewetensnood, dat hij zich genooddaakt voelde af te treden.¹¹ Dat zelfs de minister van Defensie zich niet had kunnen verenigen met de voorgenomen introductie van de neutronenbom, toonde aan hoe groot de impact van dit wapen binnen Nederland was.

Het NAVO-dubbelbesluit van 1979

Carter besloot in april 1978 de productie van de neutronenbom op te schorten. Dit betekende echter geenszins het einde van de politieke en de maatschappelijke discussie over de kernwapens, in feite was deze pas net begonnen. De internationale ontwikkelingen in 1979 versterkten het protest tegen de kernwapens. De 'tweede Koude Oorlog' verdrong de détente. Het tweede SALT-verdrag tussen Carter en de leider van de Sovjet-Unie, L.I. Brezjnev, kwam op 18 juni 1979 pas na veel wikken en wegen tot stand. Het werd uiteindelijk niet door het Amerikaanse Congres geratificeerd, omdat de Sovjet-Unie in december 1979 Afghanistan binnenviel. De

Sovjet-Unie stationeerde bovendien nieuwe nucleaire middellange afstandsraketten - de zogenaamde SS-20 raketten - en richtte die op West-Europa. Het aantal Sovjet-raketten groeide tussen 1977 en 1979 van 30 naar 125. Ze beschikten in totaal over 375 kernkoppen.¹²

In reactie hierop besloot ook het Westen zijn nucleaire arsenaal te moderniseren. De NAVO-raad nam op 12 december 1979 het NAVO-dubbelbesluit. Dit besluit hield in dat het bondgenootschap enerzijds 108 Pershing-II raketten en 464 kruisvluchtwapens zou plaatsen, en anderzijds met de Sovjet-Unie wilde onderhandelen over de beperking van deze categorie kernwapens. Volgens het besluit zouden op Nederlands grondgebied 48 van de in totaal 572 kruisvluchtwapens moeten worden geplaatst. De regering-Van Agt I betoonde zich geen principieel tegenstander van de productie van deze wapens, maar sprak met de NAVO-bondgenoten af pas in 1981 een beslissing over de definitieve plaatsing daarvan te nemen. Een geheime besluitenlijst vermeldde dit Nederlandse voorbehoud.¹³

De kwestie van de voorgenomen plaatsing verdeelde de Nederlandse kabinetten in de jaren tachtig tot op het bot. De afkondiging van het NAVO-dubbelbesluit leidde echter ook tot veel kritiek van burgers en dienstplichtigen. Het besluit voorzag de plaatsing van kruisvluchtwapens op Nederlands grondgebied en daardoor kwam de Koude Oorlog na de détente opnieuw erg dichtbij. Burgers voelden een grote angst en machteloosheid ten aanzien van wapens die de mensheid konden vernietigen, terwijl ze zelf niets konden doen om een kernwapenaanval af te wenden. Vanuit deze gevoelens van angst en machteloosheid zetten het IKV en Pax Christi zich ook in 1979 in voor een wereld zonder kernwapens. Ze publiceerden artikelen over de kruisvluchtwapens en organiseerden debatten en enquêtes om te peilen wat de samenleving van de kernwapens vond. Het IKV probeerde de Tweede Kamerleden van christelijke partijen bovendien te overtuigen van het verwerpelijke karakter van de kruisvluchtwapens. Het actie-model van het IKV was vanaf 1980 sterk op confrontatie gericht.¹⁴ Ook de VVDM was een principieel tegenstander van de kernwapens. De vereniging beschouwde de kernwapenstrijd bovendien als onderdeel van de strijd voor een grotere persoonlijke vrijheid van handelen en spreken en een vergroting van de democratische rechten van dienstplichtigen. Dienstplichtigen moesten de mogelijkheid krijgen om hun gewetensbezwaren tegen kernwapens tijdens hun militaire dienst kenbaar te maken en zich aan 'kernwapentaken' te onttrekken.¹⁵ De BvD verzette zich eveneens tegen de komst van kernwapens. De bond beschouwde het kernwapenprotest als een nieuwe manier waarop tegen het militarisme kon worden geprotesteerd.¹⁶

Hoewel de deelname van de VVDM en de BvD aan de kernwapenprotesten zeker voor een belangrijk deel uit ideologische overtuiging voortvloeide, speelde ook opportunisme een rol. Beide organisaties kampten vanaf het einde van de jaren zeventig namelijk met een afnemend ledental en kleinere financiële reserves. De VVDM had, zoals al vermeld, in de herfst van 1971 nog over 32.400 leden beschikt, in 1974 waren dat er nog maar 25.000 geweest en eind december 1980 was het ledental nog verder gedaald tot 15.000.¹⁷ De BvD stond er nog slechter voor dan de VVDM. De bond vroeg zich in zijn *Kaderblad* van september 1979 af of de jaren tachtig wel zouden worden gehaald.¹⁸ Tussen 1979 en 1981 zetten zich nog maar tien tot twintig leden actief in voor de BvD.¹⁹ De VVDM en de BvD geloofden dat het kernwapenpro-

test opnieuw veel dienstplichtigen zou aantrekken en hun organisaties met deze nieuwe leden een doorstart konden maken.

Hoe was het mogelijk dat de VVDM en de BvD in de eerste helft van de jaren zeventig zo succesvol waren geweest en nu met tegenslag te maken kregen? Linkse, hervormingsgezinde initiatieven konden vanaf het einde van de jaren zeventig minder goed worden ontplooid tegen de achtergrond van een maatschappelijke en politieke omwenteling. Eind jaren zeventig, begin jaren tachtig kwamen na het 'linkse decennium' overal opnieuw rechtse, conservatieve regeringen aan de macht. Vanaf het midden van de jaren zeventig was er sprake van een 'apothecose en teloorgang van de radicale, hervormingsgezinde geest van de jaren zeventig en de opkomst van een meer verzakelijke, liberale en deels zelfs conservatieve maatschappelijke atmosfeer'.²⁰ Deze conservatieve wending kwam tot uiting in een paar machtswisselingen. M.H. Thatcher van de Britse conservatieve partij werd in 1979 premier van het Verenigd Koninkrijk en volgde L.J. Callaghan van de sociaal-democratische *Labour Party* op. In hetzelfde jaar stootte de republikein R.W. Reagan zijn voorganger Carter van de troon.²¹ Ook in de Nederlandse politiek was een rechtse wending zichtbaar, nu het centrumrechtse kabinet-Van Agt I het progressieve kabinet-Den Uyl was opgevolgd.²²

De VVDM ging ten tweede achteruit omdat het ministerie van Defensie in de jaren zeventig inmiddels veel van haar eisen had ingewilligd. Het werd voor de vereniging moeilijker nieuwe actiepunten te formuleren en het was minder noodzakelijk om actie te voeren. Onder het gouverneurschap van de progressieve generaal-majoor M.H. von Meijenfeldt ging een liberalere wind waaien door de officiersopleiding van de Koninklijke Militaire Academie (KMA), waardoor de kloof tussen de officieren en de dienstplichtigen kleiner werd.²³ In de jaren tachtig sloten veel dienstplichtigen zich liever bij de gematigde AVNM aan dan bij de VVDM, waardoor het ledental van de AVNM explosief steeg tot 11.000 in 1983.²⁴ Er was daarnaast ook een ongekend grote groep die zich aangetrokken voelde tot het dienstweigeren. In 1979 deden maar liefst 3.091 van de in totaal 122.324 voor de dienstplicht ingeschreven mannen een beroep op de Wet gewetensbezwaren militaire dienst, wat neerkwam op 2,5%.²⁵ Het hoge aantal verzoeken hield zeker verband met de maatschappelijke aversie tegen de kernwapens. Dienstplichtigen weigerden hun militaire dienst te verrichten binnen een krijgsmacht wier wapenarsenaal bestond uit kernwapens en kwamen na de wijziging van de Wet gewetensbezwaren militaire dienst op basis van hun kernwapenbezwaren in aanmerking voor erkenning als dienstweigeraar. Van het grote aantal dienstweigeraars erkende het ministerie er echter slechts 36.²⁶ De meeste verzoeken werden door het ministerie ongeldig verklaard. De statistieken tonen helaas niet de achterliggende redenen daarvoor. Tot slot waren er dienstplichtigen die het dienstweigeren niet radicaal genoeg vonden. Zij voelden zich meer thuis binnen Onkruid en kozen voor het totaalweigeren.²⁷ Zoals in het vorige hoofdstuk uiteengezet, traden tussen 1970 en 1996 175 dienstplichtigen als totaalweigeraar naar voren, de meesten daarvan in de eerste helft van de jaren tachtig.²⁸

De VVDM en de BvD spraken zich vanaf 1979 openlijk uit tegen de kernwapens. De VVDM wilde de kernwapens terugdringen en afschaffen en richtte daartoe een kernwapen-

commissie op en organiseerde voorlichtingsbijeenkomsten over kernwapens. In november 1979 stuurden VVDM-afdelingen een open brief aan de Tweede Kamer. Ze eisten een betere politieke voorlichting over de kernwapens. Deze voorlichting was voor de dienstplichtigen onmisbaar, omdat zij tijdens hun militaire dienst te maken kregen met kernwapens.²⁹ In december 1979 demonstreerden voor het eerst enkele tientallen dienstplichtigen in uniform tegen het NAVO-dubbelbesluit.³⁰ De BvD verzette zich ook tegen de kernwapens, maar was tevens van mening dat voor het realiseren van de wereldvrede meer nodig was dan alleen het afschaffen van kernwapens. De bond vond de initiatieven van het IKV en het comité Stop de Neutronenbom voor de afschaffing van de kernwapens 'moralistisch'.³¹

Door hun kritiek op de kernwapens stelden het IKV, Pax Christi, de VVDM en de BvD het veiligheids- en defensiebeleid en daarmee regelrecht het bestaansrecht van de krijgsmacht als uitvoerder daarvan ter discussie. De opvolger van Kruisinga, minister W. Scholten (CHU),³² probeerde de discussie over de kernwapens in goede banen te leiden. Hij nodigde de voorzitter van het IKV, M.J. Jan Faber, geregeld op het ministerie uit en voerde gesprekken met hem. Met deze gesprekken wilde Scholten naar eigen zeggen zijn interesse tonen voor de standpunten van de vredesbeweging. Veel meer dienden de gesprekken er echter toe om informatie over toekomstige acties in te winnen, zodat het ministerie wist wat het te wachten stond.³³ De VVDM en de BvD waren vooral een zaak van de LAMID. De dienst zette in 1979 een nieuw project op poten, dat de, geheel willekeurige, naam Fatima- of F-project droeg. Het Fatima-project borduurde voort op de eerdere activiteiten van de LAMID uit de jaren zestig ten aanzien van onder meer de VVDM en de BvD. Met de opkomst van de kritiek op de kernwapens en het antimilitaristische protest van de VD en Onkruit bestond er binnen de LAMID een groeiende behoefte de organisaties die zich tegen het veiligheids- en defensiebeleid en de krijgsmacht keerden in kaart te brengen en hierin te infiltreren.³⁴

Het weigeren van de *site*-wacht

De discussie die dienstplichtigen over de kruisvluchtwapens voerden, concentreerde zich niet alleen op de vraag of deze wapens de collectieve militaire veiligheid dienden of schaadden en al dan niet moesten worden verwijderd. Ze pleitten er ook voor dienstplichtigen tijdens hun dienstdtijd de keuze te geven om vanwege gewetensbezwaren 'kernwapentaken' te weigeren. Veel dienstplichtigen werden tijdens hun dienstdtijd één keer, meestal een week, voor de *site*-wacht ingezet.³⁵ De *site*-wacht was de bewaking van opslagplaatsen voor kernwapens. Rondom deze opslagplaatsen bevonden zich twee bewakingsringen. De binnenste ring werd door Amerikaanse strijdkrachten bewaakt, de buitenste ring door Nederlandse militairen. Tot 1972 bewaakten twee infanteriebewakingscompagnieën de *sites*. Daarna werden parate compagnieën, eskadrons en batterijen van het Eerste Legerkorps hier bij toerbeurt voor ingezet.³⁶

Dienstplichtige G. van Wingerde verklaarde zichzelf een tegenstander van het gebruik van kernwapens door het leger en was in juni 1980 de eerste dienstplichtige die zijn *site*-wacht weigerde.³⁷ De VVDM bleef haar vakbondsrol ondanks haar afnemende ledental vervullen en

zette zich in voor de *site*-wachtweigeraars. De vereniging was van mening dat dienstplichtigen met kernwapenbezwaren het recht hadden om de *site*-wacht te weigeren. Ze verzamelde naar aanleiding van de actie van Van Wingerde circa vijfduizend handtekeningen van solidaire dienstplichtigen.³⁸ De BvD was minder positief over de *site*-wachtweigering. De bond beschouwde deze weigering slechts als een oplossing voor de kernwapenbezwaren van de individuele dienstplichtige. Het algemene kernwapenprobleem werd hierdoor niet opgelost, noch bracht de *site*-wachtweigering het militarisme ten val.³⁹

Het ministerie van Defensie maakte zich zorgen om de *site*-wachtweigering. Volgens de Defensieraad ontstond hierdoor een groep dienstplichtigen met en een groep dienstplichtigen zonder gewetensbezwaren tegen de kernwapens. Het bestaan van deze twee groepen doorbrak de homogeniteit van de krijgsmacht. De krijgsmacht was alleen algemeen inzetbaar wanneer het gehele personeel zich kon vereenzelvigen met het officiële veiligheids- en defensiebeleid.⁴⁰ De kernwapens hadden slechts een afschrikwekkend effect op het Warschaupact als dit pact ook daadwerkelijk geloofde dat het Westen deze wapens zou kunnen inzetten. Wanneer een groep Nederlandse dienstplichtigen zich tegen de kernwapens verzette, werd deze geloofwaardigheid ondermijnd en liep de afschrikingsstrategie gevaar. De kans dat de Sovjet-Unie het Westen zelf zou aanvallen werd dan groter, zo luidde de redenering. Wanneer de Sovjet-Unie geloofde over meer kernwapens te beschikken dan het Westen, zou het land bovendien minder snel geneigd zijn om met het Westen te onderhandelen over de vermindering van het aantal kernwapens.

Het ministerie stelde daarom dat dienstplichtigen hun gewetensbezwaren tegen kernwapens aan de kant moesten zetten of een beroep moesten doen op de gewijzigde Wet gewetensbezwaren militaire dienst. Die maakte het vanaf 6 januari 1979 mogelijk om dienst te weigeren vanwege gewetensbezwaren tegen kernwapens, zoals in de volgende paragraaf wordt toegelicht. Het ministerie was niet bereid dienstplichtigen met gewetensbezwaren binnen het defensieapparaat vervangende taken te geven. Alleen door gewetensbezwaren tegen kernwapens te weren zou de homogeniteit en daardoor de inzetbaarheid van de krijgsmacht gewaarborgd blijven. De dienstplichtigen die de *site*-wacht weigerden kregen gevangenisstraffen opgelegd. Van Wingerde werd in juni 1980 veroordeeld tot zes weken voorwaardelijke gevangenisstraf.⁴¹ De 43 dienstplichtigen die Van Wingerde tussen juni 1980 en juli 1983 volgden en de 23 andere dienstplichtigen die de *site*-wacht tussen januari en december 1984 weigerden, werden met onvoorwaardelijke gevangenisstraffen van twee tot drie weken naar Nieuwersluis gestuurd.⁴² Hun veroordeling vond plaats op grond van artikel 114 van het Wetboek van Militair Strafrecht, dat het mogelijk maakte dienstplichtigen te veroordelen vanwege 'opzettelijke ongehoorzaamheid'.⁴³

Kritische beroepsmilitairen: Von Meijenfeldt en Stelling

De dienstplichtigen die de *site*-wacht weigerden vormden begin jaren tachtig één van de uitdagingen voor het ministerie van Defensie, maar hetzelfde gold voor de kritische beroepsmilitairen.

ren die de kernwapens bekritiseerden. Anders dan de beroepsmilitairen in de Werkgroep Vermaatschappelijking Krijgsmacht, pleitten hun collega's in de jaren tachtig niet voor een verdergaande vermaatschappelijking van de krijgsmacht. In plaats daarvan leverden ze kritiek op het veiligheids- en defensiebeleid waarin kernwapens de hoofdrol innamen. Sommige beroepsmilitairen stemden met hun voeten tegen deze wapens. Dat gold bijvoorbeeld voor sergeant-majoor W. Pauli, die als een van de eersten in 1977 zijn ontslag had ingediend vanwege principiële bezwaren tegen de kernwapens.⁴⁴ De kapiteins T. Hoekstra en G. Welle volgden zijn voorbeeld respectievelijk in december 1980 en aan het begin van 1981.⁴⁵ Luchtmachtkapitein F. Hent sloot zich in 1982 bij hen aan.⁴⁶ Deze opeenvolging van ontslagaanvragen van beroepsmilitairen was opvallend. Het was niet eerder voorgekomen dat beroepsmilitairen hun ontslag indienden uit ethische of religieuze bezwaren tegen de kernwapens en het veiligheids- en defensiebeleid, zelfs niet toen de eerste kernwapens aan het einde van de jaren vijftig naar Nederland kwamen.

De beroepsmilitairen die vanwege hun weerstand tegen de kernwapens de koningin om ontslag verzochten, vormden geen groot probleem voor het ministerie van Defensie. Zij keerden na hun ontslag geruisloos terug in de burgermaatschappij, waar zij niets meer met het militaire apparaat te maken hoefden te hebben.⁴⁷ De beroepsmilitairen die geen ontslag wilden nemen en publiekelijk hun bezwaren uitten tegen de kernwapens, vormden daarentegen wel een probleem voor het ministerie. Zij bekritiseerden het bestaansrecht van de krijgsmacht van binnenuit. Eén van deze beroepsmilitairen was de al eerder genoemde gouverneur van de KMA, generaal-majoor Von Meijenfeldt. Als christen en atoompacifist was hij tussen 1971 en 1983 actief binnen het IKV. Hij vertegenwoordigde hierin de gereformeerde kerken. Tussen 1976 en 1977 was hij zelfs korte tijd voorzitter van het vredesberaad.⁴⁸ Het kabinet-Van Agt I had weinig sympathie voor Von Meijenfeldt. Niettemin adviseerde de Directie Algemene Beleidszaken van het ministerie van Defensie minister Scholten hem 'het voordeel van de twijfel' te geven. De directie vreesde 'enig politiek rumoer' als Von Meijenfeldt zou worden afgeserveerd.⁴⁹ Hij was immers met hulp van Vredeling in het zadel geholpen en kon binnen de linkse partijen en onder progressieve militairen op sympathie rekenen.

Ondanks de bewuste keuze Von Meijenfeldt in zijn ambt te laten, had Scholten moeite met de generaal-majoor. Het stoorde hem dat hij regelmatig de media opzocht om zijn kernwapenstandpunt kenbaar te maken, terwijl hij als gouverneur van de KMA een voorbeeldfunctie vervulde en de cadetten eigenlijk moest leren dat de kernwapens onderdeel uitmaakten van het veiligheids- en defensiebeleid. De Nederlandse kranten drukten interviews met Von Meijenfeldt af, waarin hij zijn mening over de nucleaire ontwikkeling niet onder stoelen of banken stak.⁵⁰ De generaal-majoor liet zich op 25 maart 1980 in het programma *Brandpunt* van de KRO negatief uit over de chemische oorlogsvoering en de Amerikaanse generaal B.W. Rogers, die in 1979 was benoemd tot hoogste militaire commandant van de NAVO. De Bevelhebber der Landstrijdkrachten, luitenant-generaal C. de Jager, ontbood Von Meijenfeldt naar aanleiding van deze uitzending bij zich en wees hem op het onjuiste van zijn handelen.⁵¹

Von Meijenfeldt viel niet alleen in Nederland op door zijn afwijkende mening. R. Moss, een Engelse columnist die gespecialiseerd was in subversieve zaken en geheime diensten, schreef op 30 maart 1980 een artikel in *The Daily Telegraph*. De Nederlandse krant *De Telegraaf* publiceerde deze column een dag later integraal. In zijn artikel schreef Moss dat de officieren aan de KMA, onder wie Von Meijenfeldt, zich tegen de kernwapens keerden en lesgaven in eenzijdige ontwapening. Het viel hem op dat binnen Nederland 'opmerkelijk zwijgzaam' was gereageerd op het gedrag van de officieren aan de KMA. Moss stelde: 'In de ogen van hoge persoonlijkheden van de NATO is dit een alarmerend teken van de mate waarin de Nederlandse maatschappij is bezweken voor een proces van voortsluipende "Finlandisering"'.⁵² Moss bedoelde hiermee dat de officieren aan de KMA de Sovjet-Unie in de kaart speelden door de kernwapens af te keuren.

De Tweede Kamerleden J.J.P. de Boer en A.B.M. Frinking van het Christen-Democratisch Appèl (CDA) stelden naar aanleiding van het artikel van Moss vragen aan minister Scholten. Ze wilden van de minister weten of Von Meijenfeldt zijn persoonlijke opvattingen over het vraagstuk van oorlog en vrede op de cadetten van de KMA overbracht, en zo ja, wat de minister daarvan vond. Scholten antwoordde dat Von Meijenfeldt in de media alleen zijn persoonlijke mening en geen defensiestandpunt weergaf en dat van een beïnvloeding van de cadetten geen sprake was.⁵³ Omdat Von Meijenfeldt slechts zijn eigen visie had weergegeven, greep Scholten niet in.

Toen Von Meijenfeldt in 1980 met pensioen ging volgden opnieuw Kamervragen. De Tweede Kamerleden De Boer en Waltmans vroegen zich af of de generaal-majoor vanwege zijn handelen met vervroegd pensioen was gestuurd. Hoewel het misschien zo leek, was dit niet het geval. Bij Von Meijenfeldts aantreden was reeds besloten dat hij op 1 augustus 1980 zijn ontslag zou indienen en daar hield hij zich aan.⁵⁴ Hoewel Von Meijenfeldts niet langer in militaire dienst was, kwam er geen einde aan zijn loopbaan. Als generaal-majoor b.d. was hij een van de vijf NAVO-generaals b.d. die samen de Oost-Duitse mantelorganisatie Generaals voor de Vrede vormden. Zij vonden dat de NAVO een confrontatiepolitiek voerde ten aanzien van het Warschaupact en verzetten zich tegen de plaatsing van de kruisvluchtwapens.⁵⁵

Een beroepsmilitair die in 1980 nog meer dan Von Meijenfeldt de openbaarheid en de confrontatie opzocht, was de al eerder genoemde jurist en luchtmachtkapitein M.J.F. Stelling. Na zijn conflict met Wols over de neutronenbom schreef hij onophoudelijk artikelen in *Carré*, waarin hij pleitte voor de erkenning van militairen met gewetensbezwaren tegen de kernwapens. Het was geenszins zo dat Stelling binnen de krijgsmacht als een 'verlichte geest' werd ontvangen. In tegendeel, zijn artikelen leverden hem in *Carré* veel negatieve reacties op van andere beroepsmilitairen, militairen buiten dienst, legeraalmoezeniers en -predikanten, alsmede van de hoofdtraadsman van de Dienst Humanistische Geestelijke Verzorging. Het oordeel van Stellings critici loog er niet om. Legeraalmoezenier G.J.M. Kuypers gaf bijvoorbeeld aan 'diep geschokt' te zijn door Stellings 'schrijfsels' in *Carré* en verzocht hem om 'geen verdere demonstratie van zijn onkunde en/of onnozelheid'.⁵⁶ R.A.A. Budel, kolonel Aan- en Afvoerroeppen b.d., was van mening dat Stelling 'dient heen te gaan, NU'.⁵⁷

De beroepsmilitairen en geestelijk verzorgers waren het in grote lijnen met elkaar eens. Ze wezen erop dat Stelling bij het aanvaarden van zijn ambt een eed had uitgesproken die hem verplichtte militaire orders op te volgen. Volgens brigade-generaal b.d. P.C. van Kerkum en C.F. Brands was deze eed van groot belang. Wanneer beroepsmilitairen hun eed niet nakwamen lieten ze hun ondergeschikten in de steek en doorbraken ze de homogeniteit binnen Defensie.⁵⁸ Een heterogene krijgsmacht, waarin sommige militairen hun orders weigerden, kon niet goed als zwaarmacht optreden en was bovendien minder geloofwaardig naar de samenleving die ze verdedigde en de vijand die ze moest afschrikken. Volgens kapitein van de Koninklijke Luchtmacht Z. Hofman was de krijgsmacht alleen 'een goed geolied raderwerk waarin elk tandwiel op de juiste plaats aangrijpt', indien militairen zich ongeacht hun eigen persoonlijke opvattingen onderwierpen aan de democratische rechtsorde.⁵⁹ Meerdere beroepsmilitairen stelden dat binnen de krijgsmacht geen ruimte was voor militairen zoals Stelling, die 'kernwapentaken' weigerden en hun beroepseer bezoedelden.⁶⁰ Volgens kapitein van de Koninklijke Luchtmacht H.J. van der Maesen moest Stelling voorzichtigheid betrachten met het vermelden van zijn militaire rang onder zijn artikelen.⁶¹ Hij kon zijn kernwapenstandpunt wel als burger verkondigen, maar niet als militair.

Stelling schreef ook veelvuldig in de rubriek 'Podium' van dagblad *Trouw*. Deze rubriek vormde volgens *Trouw* een vrijplaats voor meningen en opvattingen van buitenstaanders die de krant belangwekkend vond. Op 29 februari 1980 schreef Stelling een bijdrage getiteld 'Elke militair mag weigeren aan kernbewapening mee te werken'. Eerder had Stelling vooral gepleit voor de vrijheid om binnen de krijgsmacht vanwege gewetensbezwaren 'kernwapentaken' te weigeren. Nu trok hij in twijfel of de minister van Defensie door het opleggen van deze taken wel zijn juridische verplichtingen nakwam. In zijn artikel poneerde Stelling dat militairen op grond van nationale en internationale verdragen het recht en zelfs de plicht hadden 'kernwapentaken' te weigeren. Zo stelde artikel drie van het Verdrag van Genève uit 1949 dat personen die niet rechte reeks aan de vijandelikheden deelnamen onder alle omstandigheden menslievend moesten worden behandeld. Volgens Stelling waren kernwapens niet menslievend, omdat ze ook burgerslachtoffers zouden eisen. Militairen konden niet worden gedwongen hun medewerking te verlenen aan de inzet van kernwapens.⁶²

De uitlatingen van Stelling leidden op 21 maart 1980 tot vragen van de Kamerleden H.Ch. Couprie en W. de Kwaadsteniet (beiden CDA) aan minister Scholten over de plaats van kernwapens in het humanitaire oorlogsrecht. Ze vroegen Scholten of de Nederlandse overheid op grond van diverse internationale verdragsregels mocht instemmen met de inzet van kernwapens en de Nederlandse militair verplicht was daaraan zijn medewerking te verlenen.⁶³ Scholten stuurde de Tweede Kamer op 14 juli 1980 zijn antwoord in de vorm van een notitie. Hierin stelde hij dat het humanitaire oorlogsrecht het gebruik van kernwapens onbesproken en onge-regeld liet. Door in te stemmen met een eventuele inzet van kernwapens handelde de Nederlandse overheid geenszins in strijd met de internationale verdragen. Scholten vervolgde: 'Een opdracht in dat kader aan de individuele militair kan derhalve niet als onwettig worden bestempeld. Hieruit vloeit voort, dat ik niet de conclusie van de heer Stelling kan delen, dat de Neder-

landse militair het recht of zelfs de plicht zou hebben medewerking aan de inzet van kernwapens te weigeren'.⁶⁴

Stelling gebruikte zijn plaats in *Trouw* om zijn onvrede te uiten over de uitspraak van Scholten. Hij vond de notitie 'teleurstellend', 'onvolledig' en 'onjuist'. Dat minister Scholten de vragen van Couprie en De Kwaadsteniet pas na bijna vier maanden beantwoordde, toonde aan dat zijn ministerie zich blijkbaar nog nooit had afgevraagd of de inzet van kernwapens niet strijdig was met de internationale verdragen. Stelling concludeerde: 'Dit doet het ergste vermoeden voor wat betreft het serieus nemen van de volkenrechtelijke verplichting om het gebruik van geweld te begrenzen'.⁶⁵

De Tweede Kamer accepteerde de notitie van Scholten echter zonder verdere vragen.⁶⁶ Dit was voor Stelling reden te meer om in het oktobernummer van *Carré* in een artikel over het humanitaire oorlogsrecht opnieuw zijn ongenoegen over de handelswijze van het ministerie van Defensie te laten blijken.⁶⁷ Luitenant-kolonel E.L. Gonsalves van de Militair Juridische Dienst ging het tegenoffensief aan en betichtte Stelling in zijn artikel van 'haarkloverij, letterknechterij en hantering van halfbegrepen en halfverwerkte informatie'.⁶⁸ Stelling had er binnen defensiekringen niemand van kunnen overtuigen dat het ministerie van Defensie door de acceptatie van kernwapens onwettig of ondemocratisch handelde.

De Taakgroep Gewetensbezwaren Krijgsmacht

De handelwijze van Stelling en het bestaan van militairen met gewetensbezwaren tegen de kernwapens baarde niet alleen individuele militairen, maar ook de Nederlandse Officieren Vereniging zorgen. De vereniging riep minister Scholten op 14 augustus 1980 in een brief op de krijgsmacht en de buitenwereld te informeren over zijn standpunt ten aanzien van en omgang met gewetensbezwaren in de krijgsmacht.⁶⁹ Scholten kon deze taak vanwege zijn aftreden niet meer op zich nemen. Op 25 augustus werd hij door P.B.R. de Geus (CDA) vervangen. De nieuwe minister van Defensie reageerde principieel afwijzend op het verzoek om het veiligheids- en defensiebeleid toe te lichten. De dienstplichtigen en beroepsmilitairen spraken het ministerie van Defensie op het veiligheids- en defensiebeleid aan, maar moesten zich tot de regering wenden. Het ministerie van Defensie was in een democratische rechtsstaat namelijk gebonden aan de afspraken die de regering en het parlement over de landsverdediging maakten. De Geus vond het niet nodig dit beleid met dienstplichtigen en beroepsmilitairen te bespreken. Zij moesten het veiligheids- en defensiebeleid slechts op loyale wijze uitvoeren.⁷⁰ De minister van Defensie probeerde de krijgsmacht tegen de kritiek van haar eigen militairen te beschermen, door militairen erop te wijzen dat zij zich niet met het veiligheids- en defensiebeleid mochten bemoeien.

Ondanks zijn principiële afwijzing om het veiligheids- en defensiebeleid toe te lichten, voelde De Geus zich hier toch toe genoodzaakt nu kritische dienstplichtigen en beroepsmilitairen uit het oog verloren dat zij het veiligheids- en defensiebeleid slechts uitvoerden. Het aantal militairen met gewetensbezwaren nam in 1980 bovendien sterk toe.⁷¹ De Geus besloot dat er

binnen de krijgsmacht ruimte moest komen om over de kernwapens te discussiëren en richtte daarom op 15 september 1980 de Taakgroep Gewetensbezwaren Krijgsmacht op.⁷² De eerste voorzitter van de taakgroep, directeur-generaal Personeel B. Buiten, was van mening dat 'niet allergisch gereageerd moet worden binnen Defensie op het aspect gewetensbezwaren of kernbewapening'.⁷³ De taakgroep kon de discussie over gewetensbezwaren en kernbewapening in goede banen leiden door informatie te verzamelen over de soorten en de aantallen militairen met gewetensbezwaren.⁷⁴ Bovendien kon ze de schriftelijke reacties op de gewetensbezwaren van militairen vanuit het ministerie naar het krijgsmachtpersoneel en de buitenwereld op centraal niveau coördineren. Het ministerie ontving regelmatig rekestten waarin militairen vragen stelden over de kernwapens. De taakgroep moest voorkomen dat soortgelijke rekestten op verschillende wijze werden beantwoord.⁷⁵

De eerste opdracht voor de Taakgroep Gewetensbezwaren Krijgsmacht betrof het opstellen van een brief waarin De Geus het door zijn departement gevoerde beleid ten aanzien van militairen met gewetensbezwaren uiteenzette en de geadresseerden om een loyale uitvoering daarvan vroeg. De brief werd op 14 oktober 1980 verstuurd aan de bevelhebbers, de commandant van de Koninklijke Marechaussee, de voorzitter van de Vaste Commissie voor Defensie in de Tweede Kamer, de leden van het Centraal Georganiseerd Overleg Militairen en het hoofdbestuur van de Nederlandse Vereniging voor Officieren. Ook de Adviesraad Defensie Aangelegenheden ontving een exemplaar. Deze raad was op 20 mei 1975 opgericht als opvolger van de Defensiecommissie. Hij adviseerde de minister van Defensie uit eigen initiatief of op diens instigatie over materiële, organisatorische, technische, financiële, strategische en tactische defensievraagstukken. De Maatschappelijke Raad voor de Krijgsmacht kreeg eveneens een brief toegestuurd.⁷⁶ Dit was de opvolger van de in 1962 opgerichte Stichting Volk en Verdediging. De Maatschappelijke Raad voor de Krijgsmacht was op 1 juni 1980 ingesteld voor een periode van vier jaar en adviseerde de minister van Defensie op diens verzoek of uit eigen beweging omtrent de maatschappelijke aspecten van zijn beleid of zijn beleidsvoornemens, wanneer deze het welzijn van het personeel, de menselijke verhoudingen in de defensie-organisatie en de verhouding volk-krijgsmacht wezenlijk raakten.⁷⁷

De minister vermeldde in zijn door de taakgroep geconcipeerde brief dat binnen de krijgsmacht over de gewetensproblematiek moest kunnen worden gediscussieerd, maar hij legde tevens de grenzen vast waarbinnen die discussie kon worden gevoerd. Voor De Geus was het van belang dat 'de vervulling van alle militaire taken moet blijven gewaarborgd'. De vrijheid om over gewetensbezwaren te spreken werd met andere woorden ingeperkt door de eisen die het behoud van de collectieve militaire veiligheid aan de krijgsmacht stelden. 'Ons volk en onze bondgenoten moeten altijd op de Nederlandse krijgsmacht kunnen rekenen', aldus de minister. De reactie van het ministerie op militairen met gewetensbezwaren zou afhangen 'van de manier waarop de bezwaarden hun moeilijkheden naar voren brengen en zich uiten jegens en over mensen die er anders over denken'.⁷⁸

De Geus lichtte nu ook voor het eerst publiekelijk toe welke rol de kernwapens binnen Nederland en het NAVO-bondgenootschap innamen. Volgens de minister moesten beide bereid

zijn om kernwapens in te zetten. Door het afschrikwekkende effect dat van deze bereidheid uitging, kon de daadwerkelijke inzet van kernwapens worden voorkomen. Deze afschrikking was echter alleen geloofwaardig indien de mogelijkheid bestond om kernwapens daadwerkelijk in te zetten. Militairen moesten hun 'kernwapentaken' uitvoeren en het op democratische wijze tot stand gekomen veiligheidsbeleid loyaal steunen. Deloyaal personeel zou een beroep moeten doen op de Wet gewetensbezwaren militaire dienst en uit de krijgsmacht moeten verdwijnen.⁷⁹

De Geus sprak in zijn brief ook over de vrijheid van meningsuiting voor militairen met gewetensbezwaren. Binnen de krijgsmacht moesten hieraan beperkingen worden opgelegd 'met het oog op de loyaliteit jegens de organisatie en de mensen die daarin werken'. Voor het vaststellen van deze beperkingen had de minister de uit 1972 daterende 'Algemene aanwijzingen voor het optreden naar buiten toe van burgerambtenaren' bekeken. In deze aanwijzingen, die destijds niet op defensiepersoneel of militairen van toepassing waren verklaard, stonden drie beperkingen beschreven ten aanzien van de vrijheid van meningsuiting die de minister aanspraken. De eerste beperking betrof de afstand tussen de betrokken ambtenaar en de instantie waar het beleid werd gemaakt. Hierbij gold dat hoe dichter zij bij elkaar stonden, hoe groter de beperkingen op de vrijheid van meningsuiting moesten zijn. De tweede beperking had betrekking op de materie zelf. Als het onderwerp politiek geladen was, moest de ambtenaar zich terughoudender opstellen. De derde beperking handelde over de wijze waarop en de omgeving waarin de ambtenaar zijn afwijkende mening uitte.⁸⁰ De Geus stelde dat militairen zich aan deze drie regels moesten houden.

De Geus stelde in zijn brief tot slot dat hij een goede voorlichting van groot belang vond om het defensiestandpunt over te brengen en dat hij hier in de toekomst meer aandacht aan wilde besteden.⁸¹ De vertegenwoordiger van de Chef Defensiestaf sprak De Geus hierop aan. Hij betitelde diens brief als 'summier' en pleitte voor een goede presentatie daarvan, zodat de militairen de inhoud ervan beter zouden begrijpen. Zonder deze voorlichting vreesde hij voor te veel negatieve reacties op de brief en een toename van het aantal militairen met gewetensbezwaren. Het ministerie van Defensie had de 'morele plicht' om door goede voorlichting een stijging van het aantal gewetensbezwaarden te voorkomen.⁸² Ook de Taakgroep Gewetensbezwaren Krijgsmacht reageerde op het voornemen van De Geus om meer aandacht te besteden aan voorlichting. De taakgroep was van mening dat het ministerie in het verleden te passief had gehandeld en het tijd was zich door middel van voorlichting actief op te stellen.⁸³

Minister De Geus was het met deze opmerkingen eens en gaf toe dat de voorlichting de afgelopen jaren 'wel erg feitelijk georiënteerd is geweest'. Nu de discussie zich niet meer zo zeer op de feitelijke, maar veel meer op de ethische aspecten van de kernwapens concentreerde, moest het ministerie van Defensie ook dat element bij de voorlichting betrekken.⁸⁴ Het verbeteren van de voorlichting en een 'positieve berichtgeving' over de kernwapens door het ministerie had verschillende voordelen voor de krijgsmacht. De voorlichting kon voorkomen dat het aantal militairen met gewetensbezwaren verder zou toenemen. Het ministerie kon in deze voorlichting tevens richtlijnen verpakken voor hoe het krijgsmachtspersoneel op militairen met gewetensbezwaren moest anticiperen. De positieve berichten over de kernwapens zouden de

militairen zonder gewetensbezwaren bovendien een steuntje in de rug geven. Zij werden in hun werk gedemotiveerd door hun collega's die het veiligheids- en defensiebeleid bekritiseerden. Het ministerie van Defensie liet door de voorlichting over gewetensbezwaren zien zich voor de kernwapenkwestie te interesseren.⁸⁵

Goede voorlichting kon ook een positief effect hebben op de manier waarop de samenleving tegen de kernwapens en de militairen met gewetensbezwaren aankeek. Een opinieonderzoek van de Stichting Maatschappij en Krijgsmacht toonde aan dat burgers in november 1980 erg verdeeld waren over het tolereren van militairen met gewetensbezwaren. Een krappe meerderheid van 58% vond dat beroepsmilitairen met gewetensbezwaren ontslag moesten nemen, 16% nam een neutraal standpunt in en 26% was het niet met deze stelling eens.⁸⁶ Twee NIPO-weekonderzoeken toonden aan dat de bevolking aan het einde van 1980 bovendien sterk verdeeld was over de vraag of Nederland over kernwapens moest beschikken. In het eerste onderzoek was 46,6% van de ondervraagden het hiermee eens, terwijl 45,8% hier op tegen was en 7,5% geen antwoord wilde geven of het niet wist. Het tweede onderzoek toonde aan dat 53,2% van de ondervraagden voor de aanwezigheid van kernwapens pleitte, 38,8% daar tegen was en 18% geen antwoord gaf of wist te geven. Hetzelfde onderzoek toonde bovendien aan dat 46% van de ondervraagden tegen de komst van nieuwe kernwapens was, 41% die kernwapens wel wilde accepteren en 12,1% geen mening had.⁸⁷

Door een goede voorlichting te organiseren kon het ministerie van Defensie het percentage burgers dat militairen met gewetensbezwaren uit de krijgsmacht wilde weren en achter de kernwapens stond misschien vergroten. Voor het ministerie hing de mate waarin de krijgsmacht in de jaren tachtig over legitimiteit beschikte sterk af van haar publieke draagvlak. Ze had dit draagvlak nodig om in samenwerking met de NAVO-bondgenoten de Sovjet-Unie duidelijk te maken dat het land van een aanval moest afzien. Wanneer Nederlandse militairen en burgers zich als één front achter de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid schaarde en hun bereidheid toonden om Nederland te verdedigen, was het effect van dit beleid en de afschrikwekkende werking van de kernwapens immers het grootst. De NAVO zou bovendien meer vertrouwen hebben in de Nederlandse bijdrage aan het bondgenootschap, wanneer Nederlandse militairen en burgers het veiligheids- en defensiebeleid van hun eigen land steunden.

Het voornemen om het nut van de kernwapens uit te leggen en beroepsmilitairen ertoe te bewegen geen 'kernwapentaken' te weigeren, leidde binnen de Directie Voorlichting van het ministerie van Defensie in september 1980 tot de vervaardiging van de brochure *Kernwapens in discussie*. In deze brochure legde de directie uit dat kernwapens een onmisbare rol speelden bij het voorkomen van oorlog en het nut daarvan niet moest worden betwist. Alleen internationaal overleg over wapenbeheersing en wapenvermindering kon het aantal kernwapens terugdringen.⁸⁸ De directie besloot met een oplage van 50.000 exemplaren een brede verspreiding van de brochure te geven. Het ministerie van Defensie kon de brochures bij zijn voorlichting op scholen gebruiken en individuen en groepen moesten ze bij het ministerie kunnen bestellen. Directeur-generaal Personeel Buiten stelde daarnaast voor de brochure te verzenden als bijlage bij de Defensiekrant.⁸⁹ Hij opperde in november 1980 ook 'op korte termijn beleidsmatige as-

pecten met betrekking tot het kernwapenbeleid en de brief aan de bevelhebbers, in een boekje op te nemen, in de trant van de brochure van de Directie Voorlichting'. Dit boekje kon dan binnen het ministerie van Defensie worden verspreid en aan alle commandanten worden verstuurd.⁹⁰ Of dit boekje ook daadwerkelijk werd vervaardigd en verspreid, is echter niet duidelijk.

Reacties op de brief van 14 oktober 1980

Terwijl het ministerie van Defensie de voorlichting over de kernwapens verbeterde, stelde het Comité Vertegenwoordigers Chefs van Staven/Bevelhebbers op 20 oktober 1980 dat de eerste reacties binnen de krijgsmacht op de brief van De Geus 'uitsluitend positief' waren.⁹¹ De Nederlandse Officieren Vereniging was inderdaad content met de brief.⁹² Hetzelfde gold voor de redactie van de *Militaire Spectator*, die de minister van Defensie in een redactioneel voorwoord prees voor zijn 'weldoordachte uitspraken':

'Juist binnen de organisatie van het instrument waarvan de overheid zich in geval van nood zal willen bedienen verkeert men niet graag in onzekerheid over de mate waarin de autoriteiten bereid zijn metterdaad sancties te stellen op het ontcrachten van dat instrument. Het is dan ook bijzonder verheugend dat de minister thans duidelijk heeft willen aangeven waar de grenzen liggen van zijn tolerantie: de realisatie van dat klare beleid zal stellig zeer veel kunnen bijdragen tot de motivatie van al het resterende personeel, dat met instemming heeft kennis genomen van de ten langen leste op de i's geplaatste puntjes!'.⁹³

De euforische reactie van de *Militaire Spectator* ten spijt was het echter zeker niet zo dat de brief van De Geus met algemene instemming werd ontvangen. In de Vaste Commissie voor Defensie in de Tweede Kamer, waarmee De Geus op 23 oktober 1980 over het personeelsbeleid en de kernbewapening sprak, waren de leden van de linkse partijen kritisch over de brief. Ze spraken met name over de opmerking van De Geus dat het veiligheids- en defensiebeleid op een parlementaire meerderheid berustte en de krijgsmacht daarom op loyaliteit moest kunnen rekenen. Volgens K.G. de Vries (PvdA) was het zeer de vraag of het veiligheids- en defensiebeleid in de toekomst nog op een parlementaire meerderheid kon steunen, nu de kernwapenkwestie de politiek zo verdeelde. Hij vond het vanzelfsprekend dat deze verdeeldheid ook in de krijgsmacht tot uiting kwam en militairen met gewetensproblemen moesten naar voren kunnen treden. L.J. Brinkhorst (D'66) was het met De Vries eens. J.F. Wolff (CPN) belichtte de vele meningen over de kernwapens en nam het De Geus kwalijk dat hij aan de vrijheid van meningsuiting wilde tornen door bepaalde militairen uit de krijgsmacht te weren.⁹⁴

De Geus stelde in reactie op de uitspraken van de Kamerleden dat het een 'kenmerk van een volwassen democratie is, dat ruimte wordt gegeven voor afwijkende opvattingen van minderheden'. Over de kernwapens kon echter alleen worden gediscussieerd indien de taakuitvoe-

ring van de krijgsmacht geen gevaar liep. Binnen dat kader streefde De Geus naar het scheppen van een zo groot mogelijke ruimte voor diegenen die binnen de krijgsmacht bezwaren hadden tegen bepaalde aspecten van de krijgsmacht. 'Zo groot wil echter niet zeggen volledig', aldus De Geus.⁹⁵ De collectieve militaire veiligheid mocht niet wijken voor militairen die graag hun eigen mening verkondigden.

Op de brief van De Geus kwamen ook buiten de politiek kritische reacties. Stelling nam de brief van De Geus als uitgangspunt voor een nieuw artikel in *Trouw*, getiteld 'Minister eist totale onderwerping aan het systeem'. Stelling noemde het weren van militairen met gewetensbezwaren uit de krijgsmacht 'bedenkkelijk en gevaarlijk'. Hij stelde daarnaast dat De Geus hem een brief had gestuurd waarin hij hem opnieuw had gewezen op het ontoelaatbare van zijn handelen als officier. Stelling vroeg zich aan het einde van zijn artikel af: 'Tekenend zich in beide brieven de contouren van de totalitaire staat al af, de staat die ter wille van de handhaving van het systeem elk kritisch denken van het individu wenst te onderdrukken? Kan het parlement, kan het Nederlandse volk instemmen met deze tendens, terwijl wij ons in onze defensie-inspanningen juist richten op de handhaving van de democratische verworvenheden?'⁹⁶ Stelling benadrukte dat de krijgsmacht de democratie niet beschermde, maar juist inbreuk maakte op de democratische rechten van militairen.

Afgezien van Stelling waren er meer beroepsmilitairen voor wie de brief van 14 oktober een doorn in het oog was. Hun verontrusting over de kernwapens als middel om conflicten te beslechten had hen al eerder, namelijk op 1 maart 1980, doen besluiten een Vredes- en Veiligheidsberaad Krijgsmacht (VVBK) op te richten. Het initiatief daartoe was afkomstig van de humanistisch raadsman bij de krijgsmacht, H. Bos, en legerpredikant W. Fokkens. Luitenant-kolonel der genie J. Mohr werd de eerste voorzitter van het VVBK en Stelling zijn secretaris. Het beraad wilde de schijnbare vanzelfsprekendheid van de bewapeningswedloop aan een continu en principieel onderzoek onderwerpen en hier zowel binnen als buiten de krijgsmacht over discussiëren. Het zocht ook naar een alternatief voor de kernwapens en adviseerde de beroepsmilitairen: 'Inventariseer de invalshoeken waardoor mensen binnen de krijgsmacht in (gewetens-)problemen kunnen komen c.q. zijn gekomen, vang elkaar - zonodig en indien mogelijk - collegiaal op, bestudeer de bewapeningsontwikkeling en zoek naar veilige alternatieven en tot slot rapporteer en informeer'. In de eerste drie maanden sloten circa dertig militairen zich bij het VVBK aan, onder wie Von Meijenfeldt. Zij waren afkomstig uit de drie krijgsmachtdelen en de drie richtingen in de geestelijke verzorging. Officieren, onderofficieren en het reservepersoneel konden toetreden. Er waren ook een paar burgers lid van het VVBK.⁹⁷

Het beraad was de eerste maanden van zijn bestaan niet naar buiten getreden en had het ministerie van Defensie evenmin van zijn oprichting op de hoogte gesteld. Dat veranderde nadat De Geus op 14 oktober zijn brief had verstuurd. Het VVBK ergerde zich aan de aanpak van de kernwapenproblematiek en was verontrust over de militairen met gewetensbezwaren. Het zocht vanaf oktober 1980 de openbaarheid op. In *Carré* verscheen een artikel over het beraad en voorzitter Mohr liet zich in oktober en december 1980 interviewen door de dagbladen *Trouw* en *Het Parool*.⁹⁸ In deze interviews benadrukte hij dat het VVBK geen actiegroep was

die binnen de krijgsmacht het antikernwapenevangelie verspreidde.⁹⁹ De vergaande opvattingen van Stelling waren geen gemeengoed in het VVBK. 'De meerderheid neemt een bezorgd maar heel wat gematigder standpunt in dan Stelling', aldus Mohr. Het VVBK volgde de kernwapenontwikkelingen wel aandachtig en stoorde zich met name aan de uitspraak van De Geus dat er geen plaats was voor twee soorten militairen in de krijgsmacht. 'Het is net of De Geus in deze mensen allemaal kapitein Stellings ziet. Niet iedereen die over kernwapens nadenkt is gelijk een gewetensbezwaarde', aldus Mohr. Het irriteerde hem dat De Geus het zo presenteerde of het denken over kernwapens een militair al deloyaal maakte.¹⁰⁰

Het VVBK voerde op 11 november 1980 een gesprek met drie topambtenaren van het ministerie van Defensie. Mohr zei tegenover *Het Parool* dat hij naar aanleiding van dit gesprek het gevoel had dat het ministerie het beraad accepteerde.¹⁰¹ Van een groot wantrouwen ten opzichte van het VVBK was in ieder geval geen sprake, want in het archief van de LAMID zijn geen aanwijzingen voorhanden dat de dienst het beraad bestudeerde en observeerde. Van een daadwerkelijke acceptatie van het beraad door het ministerie van Defensie was echter evenmin sprake. De Geus liet het VVBK op 11 november weten geen behoefte te hebben aan nieuwe adviseurs.¹⁰² Hij erkende het VVBK niet als discussieplatform en het kreeg geen faciliteiten van het ministerie.¹⁰³ De Geus wilde geen organisatie steunen die zich tegen het veiligheids- en defensiebeleid keerde door de kernwapens aan kritiek te onderwerpen en militair personeel met gewetensbezwaren te tolereren.

Afwijzende reacties op de brief van De Geus kwamen ook van de BvD en de VVDM. De BvD besloot de kernwapenstrijd in oktober 1980 tot zijn belangrijkste actiepoint te verheffen. De VVDM was erg teleurgesteld over de inhoud van de brief en wees vanaf 15 oktober 1980 elke verdere uitbreiding en ontwikkeling van kernwapens af. De vereniging eiste dat de kernwapens teruggedrongen en uiteindelijk afgeschaft zouden worden. De VVDM benadrukte bovendien dat iedere dienstplichtige het recht had om 'atoomtaken' te weigeren, waaronder de *site-wacht*.¹⁰⁴ De VVDM en het IKV vroegen de Vaste Commissie voor Defensie in de Tweede Kamer 'het minister De Geus onmogelijk te maken om de discussie over kernwapens uit de krijgsmacht te weren'.¹⁰⁵

Naar aanleiding van de negatieve reacties op zijn brief vroeg De Geus de Maatschappelijke Raad voor de Krijgsmacht op 23 januari 1981 hem te adviseren over de uitvoering van het in zijn brief geschetste beleid. De raad presenteerde in oktober 1981 zijn eerste rapport, getiteld *De militair en het kernwapen. Advies inzake personeelsbeleid ten aanzien van kernwapenbezwaarden*. Hierin stelde de raad dat De Geus, onder meer door zijn uitspraak dat hij niet met twee soorten militairen kon werken, een ongenueanceerd standpunt had ingenomen ten aanzien van de kernwapenproblematiek. De raad vroeg in zijn rapport aandacht voor de personeelsleden bij wie de kernwapens gevoelens van angst en twijfel opwekten, maar die hieraan geen consequenties verbonden. De raad adviseerde De Geus een informatie- en discussieronde voor het krijgsmachtpersoneel te organiseren en een sociaalwetenschappelijk onderzoek binnen de krijgsmacht uit te voeren. Op die manier zou duidelijk worden hoeveel militairen gewetensbezwaren hadden.¹⁰⁶

De Geus accepteerde de inhoud van het rapport van de Maatschappelijke Raad voor de Krijgsmacht, maar was niet bereid een sociaalwetenschappelijk onderzoek in te stellen.¹⁰⁷ De uitslagen van eerdere enquêtes onder defensiepersoneel waren immers niet zeer positief uitgevallen en de kranten hadden hier veel aandacht aan besteed. *De Volkskrant* had in 1980 bijvoorbeeld geschreven dat de PvdA-Kamerleden Stermerdink en De Vries minister De Geus vragen hadden gesteld over een proefonderzoek naar arbeidssatisfactie onder het personeel van de landmacht. In het oorspronkelijke proefonderzoek waren twee vragen opgenomen over het gebruik van nucleaire, biologische en chemische wapens, die in de latere versie waren geschrapt. Stermerdink vroeg de minister of deze vragen te negatief waren beantwoord en daarom waren verwijderd.¹⁰⁸ Nog voordat De Geus deze vraag kon beantwoorden had *De Volkskrant* al de conclusie getrokken dat er 'nogal wat militairen eveneens gewetensbezwaren hebben tegen het gebruik van kernwapens'.¹⁰⁹ De Geus ontkende dat de vragen over de nucleaire, biologische en chemische vragen vanwege ideologische redenen waren verwijderd uit de tweede versie van het proefonderzoek, maar gaf hier ook geen andere verklaring voor en weigerde de resultaten van het onderzoek openbaar te maken.¹¹⁰ Het lijkt er op dat Stermerdink gelijk had en De Geus niet wilde toegeven dat de kernwapens door het krijgsmachtpersoneel zo onder vuur werden genomen.

Het Parool maakte in december 1980 melding van een uitgelekt rapport dat de afdeling Gedragwetenschappen van de Directie Personeel Koninklijke Landmacht had opgesteld. De afdeling presenteerde daarin de resultaten van een enquête die ze had gehouden onder driehonderd medewerkers van het ministerie van Defensie. Een van de vragen luidde: 'Mag in sommige gevallen door de NAVO van atoomwapens gebruik worden gemaakt?'. Van de ondervraagden beaamde 35,6% dit en maar liefst 48,3% was tegen het gebruik van atoomwapens door de NAVO. Het percentage tegenstanders onder de officieren lag bij iets meer dan 8%, onder de onderofficieren was dit 25%, onder de korporaals en dienstplichtigen was het 65% en onder het burgerpersoneel 57%. Het ministerie van Defensie beweerde dat dit onderzoek en de negatieve uitkomst daarvan niet representatief waren voor hoe militairen werkelijk over de kernwapens oordeelden. Voor *Het Parool* stond echter onomstotelijk vast dat steeds minder militairen het bestaan en de rol van kernwapens in de militaire verdediging accepteerden 'als zaken waarin zonder meer moet worden berust en waarbij je je liever niets moet afvragen'.¹¹¹

Inderdaad legden veel dienstplichtigen, beroepsmilitairen en burgers zich tussen 1977 en 1980 actief toe op de kernwapenkwestie. Hun ideeën over de kernwapens en de plaats daarvan in het veiligheids- en defensiebeleid botsten met die van het ministerie van Defensie. De critici wezen de kernwapens om ethische en religieuze redenen af en geloofden bovendien dat hun aanwezigheid een oorlog met het Warschaupact uitlokte. Het ministerie stelde echter dat dit pact door de kernwapens werd afgeschrikt, maar deze afschrikking alleen werkte als het Westen, samen met de bondgenoten, ook daadwerkelijk zijn bereidheid toonde om kernwapens in te zetten. Er bestond ook onenigheid tussen de critici en het ministerie over de vraag of de krijgsmacht militairen met gewetensbezwaren tegen de kernwapens in zich kon bergen. De cri-

tici stelden dat de krijgsmacht deze bezwaren moest tolereren. Het ministerie wees er echter op dat militairen zich niet aan hun 'kernwapentaken', en daarmee aan een democratisch genomen beslissing, konden onttrekken. Ze verzwakten dan immers het afschrikwekkende effect van de krijgsmacht op de Sovjet-Unie. Volgens het ministerie was de geloofwaardige afschrikking van en inzetbaarheid tegen de Sovjet-Unie de belangrijkste pijler waarop het bestaansrecht van de krijgsmacht aan het begin van de jaren tachtig rustte.

Oorlog aan het militarisme

Terwijl de 'kernwapenstrijd' tussen 1977 en 1980 tot verdeeldheid leidde, voltrokken zich vanaf het einde van de jaren zeventig ook veranderingen in het antimilitaristische kamp, waarin de VD en Onkruit de boventoon voerden. De antimilitaristen werden radicaler en voerden steeds meer acties om de afschaffing van het militarisme en de krijgsmacht te verwezenlijken. Het ministerie van Defensie, tegen wie de antimilitaristische aanval zich richtte, beschouwde de antimilitaristische acties als de ergst denkbare ondermijning van het bestaansrecht van de krijgsmacht. Het was tussen 1977 en 1980 een soort kop van jut en kon de protesten nauwelijks beïnvloeden. De leden van de VD en de sympathisanten van Onkruit vielen na een wetsovertreding in handen van de politie, de Koninklijke Marechaussee en de krijgsraad. Het ministerie van Defensie moest lijdzaam toekijken hoe de VD en Onkruit hun ideologie in de media en de rechtszaal verspreidden en het draagvlak van de krijgsmacht ondermijnden.

De radicalisering van Onkruit en de VD

Van groot belang voor de ontwikkeling van het antimilitaristische protest aan het einde van de jaren zeventig was de wijziging van de Wet gewetensbezwaren militaire dienst. Nadat een beslissing over deze wet in 1971 en 1976 tot twee keer toe was uitgesteld, stond de wetswijziging op 28 juni 1978 opnieuw op de politieke agenda. De regering-Van Agt I verhief de vijfde nota van wijzigingen op 24 november 1978 tot wet. Ondanks de eerdere pogingen van het IKV, Pax Christi en de VD kwamen politieke bezwaren tegen de krijgsmacht, de NAVO of de militaire dienst in het algemeen ook na de wetswijziging niet voor erkenning in aanmerking. Alleen bezwaren tegen het gebruik van bepaalde vormen van geweld of wapens, zoals nucleaire, biologische of chemische wapens, werden erkend. 'Ernstige gewetensbezwaren in de zin van deze wet zijn de onoverkomelijke gewetensbezwaren tegen de persoonlijke vervulling van militaire dienst, in verband met het gebruik van middelen van geweld waarbij men door dienstvervulling in de Nederlandse krijgsmacht kan worden betrokken', zo luidde de nieuwe versie van artikel twee.¹¹² De erkenningsprocedure voor dienstweigeraars werd eenvoudiger en sneller, maar het verplichte gesprek met de psychiater bleef bestaan. De nieuwe Wet gewetensbezwaren militaire dienst trad op 6 januari 1979 in werking.¹¹³

De VD was teleurgesteld dat politieke bezwaren niet werden erkend en vond bovendien dat de gewijzigde wet niets regelde ten aanzien van het tewerkstellingsbeleid van erkende

dienstweigeraars. De VD ging hierover de discussie aan met het ministerie van Sociale Zaken. In februari 1979 overhandigde de vereniging minister van Sociale Zaken W. Albeda (ARP) het Zwartboek Tewerkstellingsbeleid. Hierin vatte de VD haar punten van ontevredenheid samen. De vereniging wenste dat de vervangende dienst aansloot bij de capaciteiten en de motieven van erkende dienstweigeraars, even lang zou zijn als de militaire dienst en ruimte zou bieden voor scholing en vorming. De overheid zou de kosten hiervoor moeten dragen. Daarnaast was de VD tegen het verenigen van erkende dienstweigeraars in een Mobiele Werkploeg - waarin ze steeds voor andere taken konden worden ingezet - of een andere straf tewerkstelling. Tot slot pleitte de VD ook voor de afschaffing van het op militaire leest geschoeide straf- en tucht-recht, waar iedereen binnen de krijgsmacht, inclusief de dienstweigeraars, aan werd getoetst.¹¹⁴

De dienstweigeraars bereikten gedurende 1979 evenwel geen overeenstemming met het ministerie van Sociale Zaken. Het ministerie weigerde iets te doen met de door de vereniging opgestelde nota's. De VD raakte hierdoor zo geïrriteerd dat ze het jaarlijkse overleg met het ministerie van Sociale Zaken over diens beleid inzake de tewerkstelling van erkende dienstweigeraars op 17 september 1979 verbrak. Het individuele contact tussen het van dienstplicht vrijgestelde lid van de VD en het ministerie bleef wel intact.¹¹⁵ De verslechtering in de relatie tussen de VD en het ministerie van Sociale Zaken leidde ertoe dat de VD zich meer openstelde voor radicalere acties, zoals het ondersteunen van totaalweigeraars. Omdat de gewijzigde Wet gewetensbezwaren militaire dienst het dienstweigeraars mogelijk maakte hun militaire dienst te weigeren vanwege gewetensbezwaren tegen de kernwapens, vormden de kernwapens geen belangrijk strijdpunt voor de VD. Wel was de VD principieel tegenstander van deze wapens, omdat ze volgens de vereniging het militarisme in stand hielden.

De wijziging van de Wet gewetensbezwaren militaire dienst had ook een grote impact op Onkruid. De actievoerders beschouwden de gewijzigde wet als een bliksemafleider en betitelden deze als een vorm van 'repressieve tolerantie'. De wet was 'slechts bedoeld om kritiek op het leger weg te moffelen'.¹¹⁶ De regering presenteerde een gewijzigde wet en hoopte de dienstweigeraars daarmee tevreden te stellen. Volgens Onkruid was van echte wijzigingen echter nauwelijks sprake. De wet regelde nog altijd niets voor dienstweigeraars met bezwaren tegen het gehele militaire apparaat. Onkruid riep jongeren met bezwaren tegen de militaire dienst eind jaren zeventig op zich door de wet niet op een zijspoor te laten zetten en totaalweigeraar te worden.¹¹⁷

Onkruid werd ook gemobiliseerd door de kernwapens. De sympathisanten spraken over de 'schadelijke en immorele kernbewapening', die volgens hen een permanente bedreiging vormde voor het gehele Nederlandse volk.¹¹⁸ Een van de sympathisanten van Onkruid sprak in 1980 tegenover *De Gelderlander*: 'In een jaar tijd zijn de productiebesluiten van tal van nieuwe kernwapens er door heen gejaagd. Om die stappen te rechtvaardigen wordt gretig ingespeeld op de angst van burgers voor een mogelijke vijand. Niemand vraagt zich af of het beeld van de vijand niet erg overtrokken is. Dwingen we onze vijanden niet om onze vijanden te blijven, juist door hen te bedreigen met totale vernietiging?'¹¹⁹ Onkruid vond met andere woorden dat de kernwapens de wereldvrede bedreigden en niet, zoals het ministerie van Defensie beweerde,

de wereldvrede beschermden. Ze versterkten het militarisme en stonden haaks op het streven van Onkruid naar geweldloze weerbaarheid.

Het 'actiejaar' 1979

De ontevredenheid van de VD en Onkruid over de gewijzigde Wet gewetensbezwaren militaire dienst en de kernwapens kwam in 1979 aan de oppervlakte toen Onkruid het 'actiejaar' uitriep, waaraan de VD bij tijd en wijle ook een bijdrage leverde. Terugkijkend op het actiejaar schreef Onkruid in 1984:

'Het befaamde jaar 1979! Toen het gewas ineens, leek het, in een onstuimige bloei kwam en zich zelf bijna overwoekerde. Het is de periode van een relatief groot aantal spektakulaire acties, die, omdat ze zo nieuw waren, veel pennen en kamera's in beweging brachten. Onkruid kreeg de naam, die het eigenlijk nog steeds heeft. Het was het jaar van "geen aktiegroep, maar een groep akties", van het "rondtrekkend folkloristisch cirkus", van de "gesteriliseerde speldeprik", die niettemin bij de autoriteiten vaak hard aankwam en waarop ze fel reageerden. Het was zo ook het jaar van de eerste aanvaringen met justitie en politiegeweld.'¹²⁰

Er vonden in 1979 verschillende acties plaats. Het 'actiejaar' begon relatief rustig met een tot drie acties per maand, maar dit aantal liep in de tweede helft op tot zo'n vier tot zes acties per maand. Alle acties hadden een antimilitaristisch karakter, maar de vorm ervan liep uiteen. Sommige acties waren erop gericht de exponenten van het militarisme schade toe te brengen. Zo verstoorden zes sympathisanten van Onkruid en de VD op 20 september een rondleiding voor bejaarden, die door eerstejaars cadetten van de KMA in Breda werd verzorgd. De aanhangers van Onkruid liepen voor de ingang van de kazerne rond in zwarte doodskleden, hadden zich gedeeltelijk met verband omwonden en waren als oorlogsslachtoffer geschminkt. De tekst van hun spandoek luidde: 'Gaaf u ook op bezoek bij deze moordenaars'.¹²¹ Op 24 oktober bezette Onkruid munitiefabriek De Kruithoorn in Den Bosch en ontvreemde hier informatie over wapenleveranties en de 'ontduiking van exportvergunningen via dochterondernemingen'.¹²² Tijdens de 'speelgoedactie' van 22 november zongen als zwarte Piet verkleedde actievoerders antimilitaristische strijdliederen in warenhuizen in verschillende steden. De tekst van een van deze liedjes luidde: 'Sinterklaas is jarig, schiet mekaar maar neer, met bommen of raketten of repe-teergeweer'. De actievoerders vernielden bouwpakketten met oorlogsspeelgoed en beschilderden het speelgoed met bloedrode verf, om zo tegen de verkoop daarvan te protesteren.¹²³

In deze paragraaf staan echter de acties centraal die Onkruid in 1979 organiseerde rondom de totaalweigeraars W. Bosma, W. de Haan, T. Wolswijk, P. Klabbers en G. van der Brink. Deze acties vormen namelijk het beste voorbeeld van hoe Onkruid de weigering van zowel de militaire als de vervangende dienst aangreep om het bestaansrecht van de krijgsmacht en het militarisme ter discussie te stellen. De totaalweigeraars Bosma en Wolswijk waren al in

1978 door de Koninklijke Marechaussee opgepakt, nadat zij zich tijdens een bezettingsactie van de hal van het ministerie van Defensie aan hekken voor het ministerie hadden vastgeketend. Wolswijk wist te ontsnappen, maar Bosma moest op 14 februari 1979 voor de krijgsraad verschijnen, die hem tot achttien maanden gevangenisstraf in Nieuwersluis veroordeelde. Onkruit demonstreerde op 15 februari tegen dit vonnis.¹²⁴ Een maand later organiseerden Onkruit en de VD acties in verschillende Nederlandse steden om te protesteren tegen het lot van de totaalweigeraars. Ze bezetten enkele uren het Bureau militaire zaken van de gemeentesecretarie in het Groningse stadhuis. Ook de Martinitoren werd ingenomen. De actievoerders rolden hier een spandoek vanaf met de tekst 'Antimilitarisme nee'. De Utrechtse dom, de Mozes en Aäronkerk in Leeuwarden en het Nijmeegse Bureau militaire zaken ondergingen hetzelfde lot.¹²⁵

De acties waren bedoeld om de samenleving kennis te laten maken met het antimilitarisme, maar deden ook dienst als zogenaamde 'oppakacties'.¹²⁶ Totaalweigeraars die vanwege het onwettige van hun daad sowieso door de Koninklijke Marechaussee zouden worden gearresteerd, probeerden het moment van arrestatie zelf te kiezen. Op die manier konden ze hun arrestatie voorbereiden en met zo veel mogelijk publiciteit omgeven. Het doel hiervan was het repressieve karakter van het militaire apparaat te belichten. Hoe repressiever het militaire apparaat was of Onkruit dit kon presenteren, hoe overtuigender zij kon beweren dat het militaire apparaat een onderdrukkend instrument was in handen van de heersende klasse. Onkruit probeerde op deze manier sympathie te wekken voor haar eigen organisatie en ideologie.¹²⁷

De Groningse autoriteiten hadden dit door. Het hoofd van het Bureau militaire zaken, de locoburgemeester en de gemeentepolitie vermoedden naar aanleiding van een oppakactie door De Haan en Wolswijk terecht dat dit soort acties alleen maar waren bedoeld om Onkruit in de publiciteit te brengen. Hoewel de totaalweigeraars meermaals om hun arrestatie verzochten, grepen de Koninklijke Marechaussee en de politie niet in. 'Zowel de Koninklijke Marechaussee als de gemeentepolitie Groningen onderkende de intentie en negeerde het verzoek', zo vermeldt een rapport van de Contra Inlichtingen Dienst (CID). De politie en de Koninklijke Marechaussee hoopten dat de acties zouden doodbloeden wanneer de totaalweigeraars werden genegeerd.¹²⁸

Nu de Koninklijke Marechaussee hen niet arresteerde, besloten de totaalweigeraars zich zelf maar in Nieuwersluis aan te geven. Op 28 maart voegden ze zich daar bij Bosma. Een maand later werden ze echter allemaal naar andere gevangenissen in Arnhem, Assen en Utrecht overgeplaatst, om te voorkomen dat ze hun krachten zouden bundelen en opnieuw de aandacht zouden trekken. De drie totaalweigeraars mochten slechts één keer per week een half uur bezoek ontvangen en hun post werd gecontroleerd.¹²⁹ Deze maatregelen misten hun uitwerking, aangezien De Haan, Wolswijk en Bosma op 23 mei 1979 gezamenlijk een beroep deden op de Wet gewetensbezwaren militaire dienst. Dit beroep stelde hen direct weer op vrije voeten. Ze trokken hun beroep vervolgens echter onmiddellijk weer in en doken alle drie onder om een nieuwe arrestatie te voorkomen. W. de Haan sprak hierover in een interview:

'We - Willem Bosma was al eerder opgepakt, Theo Wolswijk en ik - hebben toen enige tijd samen in Nieuwersluis gezeten, maar werden uit elkaar gezet omdat ze ons daar eigenlijk niet wilden hebben. Omdat wij bij elkaar wilden blijven hebben we alsnog een beroep gedaan op de wet, want dan werd je onmiddellijk vrijgelaten. Dat was natuurlijk altijd een ontsnapping; het was heel belangrijk dat je wist als ik een handtekening zet dan ben ik er uit. En dat bleek te kloppen'.¹³⁰

De Koninklijke Marechaussee liet het hier niet bij zitten en arresteerde Bosma op 6 september opnieuw. Hij werd een paar weken later echter weer vrijgelaten vanwege onduidelijke 'juridisch-technische redenen'. De Koninklijke Marechaussee arresteerde De Haan en totaalweigeraar F. de Kroon op 15 september tijdens een verfgooiactie op de vliegbasis Leeuwarden. De Kroon kreeg in de gevangenis hulp en ontsnapte drie dagen later. De Haan werd naar de gevangenis in Assen gebracht. Tijdens de laatste dag van de Vredesweek, waaraan Onkruid onder het voeren van de leuzen 'Help de kazernes de wereld uit, om te beginnen uit Nederland' en 'Weg met alle militaire onzin, deze kazerne is het begin' een bijdrage leverde, pakte de Koninklijke Marechaussee ook Wolswijk opnieuw op en bracht hem naar Maastricht. In november verdwenen ook de totaalweigerars P. Klabbers en G. van der Brink achter de tralies.¹³¹

De zes totaalweigerars verbleven in afwachting van hun proces in verschillende gevangenissen. De handelwijze van Onkruid voorafgaand en tijdens de processen tegen de totaalweigerars was opmerkelijk. Onkruid benaderde journalisten en fotografen van de progressieve kranten en opinietijdschriften zoals *De Volkskrant* en *Vrij Nederland* en wist hen van het rechtvaardige van haar zaak te overtuigen. Deze media besteedden in 1979 en 1980 veel aandacht aan de acties van Onkruid en gaven actievoerders soms de ruimte om zelf artikelen te schrijven. Koppen van kranten- en tijdschriftartikelen luiden bijvoorbeeld: 'Steeds harder optreden tegen totaalweigerars', 'Actiegroep Onkruid, klein maar dapper' en 'In de pot voor discipline, zitten wij nu met ons tien, opgesloten in de bajes, als geboefte, tuig en gajes'.¹³²

Onkruid beschuldigde de staat ervan de totaalweigerars te 'criminaliseren' en als 'politieke gevangenen' te behandelen, terwijl zij het totaalweigeren zelf als een principiële kwestie opvatten. Deze criminalisering was volgens Onkruid een manier om de parlementaire oppositie monddood te maken.¹³³ Volgens de actievoerders vertoonde de Nederlandse aanpak van haar sympathisanten overeenkomsten met de manier waarop West-Duitsland omging met de leden van de *Rote Armee Fraktion* (RAF). 'De staat probeert in navolging van "model Duitsland" ons als terroristen te kriminaliseren en te behandelen', aldus Onkruid.¹³⁴ In feite gebruikte Onkruid de processen juist zelf om bekendheid te verwerven, haar ideologie te verspreiden en martelaren te creëren. 'De detentie der martelaren is het zaad van het anti-militarisme', zo schreef jonkheer Th.W. van den Bosch in 1983. Hij was tussen 1977 en 1983 president van het Hoog Militair Gerechtshof.¹³⁵

Dat Van den Bosch gelijk had bleek op 15 november, toen De Haan en Wolswijk voor de Arnhemse krijgsraad verschenen. De krijgsraad eiste een gevangenisstraf van twintig maanden tegen hen. De uitspraak volgde op 29 november, de dag waarop op zijn beurt De Kroon

werd voorgeleid. De rechtszaal was streng beveiligd door de inzet van de Koninklijke Marechaussee, politieagenten, helikopters, honden en camera's. Tijdens de zitting verlaagde de krijgsraad de gevangenisstraf van De Haan en Wolswijk tot achttien maanden, maar eiste tegen De Kroon twintig maanden. Aanklager R.D.E. van Daverschot argumenteerde dat De Kroon verblind werd door zijn sympathieën voor Onkruid, wat volgens hem 'tot grote ongelukken' kon leiden. 'Het is te hopen dat men zijn gezond verstand weer snel terugkrijgt', zo sprak hij over de totaalweigeraars. De advocaat van De Kroon protesteerde tegen de aanwezigheid van zo veel politieagenten voor de rechtszaal. Volgens hem was het hierdoor onmogelijk om onafhankelijk en onpartijdig recht te spreken.¹³⁶ Na afloop van de rechtszaak blokkeerden actievoerders van Onkruid met behulp van kettingen de toegangswegen tot het huis van bewaring in Zutphen, waar De Kroon gevangen zat en na het proces opnieuw naartoe werd gebracht. Toen hij bij de gevangenis arriveerde gooiden actievoerders zakjes met verf naar de auto waarin hij werd vervoerd. De Koninklijke Marechaussee arresteerde hiervoor 38 mensen.¹³⁷

De rechtszaak tegen de totaalweigeraars werd op 6 februari 1980 voor de Arnhemse krijgsraad hervat. De raad eiste op die dag achttien respectievelijk twintig maanden gevangenisstraf tegen Klabbers en Van der Brink. Hun advocaat protesteerde tegen deze straf en beschuldigde de staat er opnieuw van kritische actievoerders monddood te maken.¹³⁸ Onkruid zette haar offensief voort en op 12 maart gingen De Haan, De Kroon en Wolswijk in hoger beroep. Hun rechtszaak vond plaats in zaal E van het Haagse Paleis van Justitie. Deze zaal beschikte over een wand van kogelvrij glas die de publieke tribune van de rest van de rechtszaal scheidde. Dit glas was in 1978 aangebracht toen de Nederlandse RAF-leden C.M. Wackernagel en G. Schneider voor het Haagse gerechtshof werden voorgeleid. De Nederlandse staat moest toen beslissen of zij aan West-Duitsland zouden worden overgedragen.¹³⁹

De vraag dient zich aan waarom de rechtszaak uitgerekend in zaal E plaatsvond. Onkruid betitelde zaal E als 'terroristenzaal' en beschuldigde de Nederlandse staat ervan de totaalweigeraars hetzelfde te behandelen als de terroristen van de RAF. Het lijkt erop dat de autoriteiten zich door de acties van Onkruid dusdanig geïntimideerd voelden dat ze zekerheidshalve voor een rechtszaal kozen waarin de mensen op de publieke tribune het verloop van de zitting zo min mogelijk konden verstoren. Burgertoezichthouders bezetten het grootste deel van deze tribune, zodat er weinig plaats was voor de actievoerders van Onkruid. De ingangen van de rechtbank werden bovendien hermetisch afgesloten en politieagenten bewaakten de hoofdingang.¹⁴⁰

Ook het Hoog Militair Gerechtshof nam tijdens de behandeling van het hoger beroep van De Haan, De Kroon en Wolswijk speciale maatregelen om te voorkomen dat de rechtszaak uit de hand liep. Het hof weerde drie van de zes getuigen die de totaalweigeraars wilden oproepen. Dit waren de publicist B. Chorus, historicus R. de Jong en een Franse dienstweigeraar. Advocaat-fiscaal R.J.C. graaf van Randwijck legitimeerde dit als volgt: 'Ze geven een politieke mening, verpakt in een verklaring als getuige-deskundige'. De rechtszaak was er niet mee gediend wanneer politieke meningen werden verkondigd. De advocaten van Onkruid beschuldigden het hof opnieuw van partijdigheid en criminalisering. De geweigerde getuige Chorus bele-

digde de militaire rechters door hen een 'stelletje knurften' te noemen. Uit protest tegen het weren van de getuigen weigerden De Haan, De Kroon en Wolswijk elke verdere deelname aan de rechtszaak. Omdat ze alleen in het geval van een ordeverstoring uit de rechtszaal konden worden verwijderd, zette De Kroon een vluchtpoging in scene.¹⁴¹

De veiligheidsmaatregelen en het weren van getuigen tijdens het proces hadden niet tot gevolg dat Onkruit minder in de schijnwerpers kwam te staan, maar wekten in plaats daarvan alleen maar meer verontwaardiging. Met name het weigeren van de drie getuigen leidde tot veel negatieve reacties in de kranten, die het Hoog Militair Gerechtshof van ongrondwettigheid beschuldigden.¹⁴² Het hof besloot vervolgens dat de drie geweerde getuigen toch mochten verschijnen. De totaalweigeraars vonden dit een merkwaardige 'draaierij' en wilden niet meewerken aan deze 'procesfouten'.¹⁴³ Uit protest spoten aanhangers van Onkruit in april 1980 het garageslot van Van den Bosch met lijm dicht. Ze wilden voorkomen dat hij op zijn werk kon verschijnen en de totaalweigeraars De Kroon, Wolswijk en De Haan kon veroordelen.¹⁴⁴ Van den Bosch liet zich door een dichtgelijmd garageslot echter niet uit het veld slaan en veroordeelde de drie totaalweigeraars eind april 1980 tot een gevangenisstraf van achttien maanden.¹⁴⁵

De veroordeling van de drie totaalweigeraars vormde het einde van een periode waarin de VD en Onkruit hun antimilitaristische protest een impuls hadden gegeven. Onkruit tastte het bestaansrecht van de krijgsmacht aan door de inhoud van de Wet gewetensbezwaren militaire dienst te bekritisieren, het totaalweigeren als een principieel recht te beschouwen en te streven naar geweldloze weerbaarheid. Ze ontdekte de kracht van antimilitaristische berichtgeving in de media en gebruikte de rechtszaal als podium om de antimilitaristen in de schijnwerpers te zetten en de krijgsmacht haar publieke draagvlak te ontnemen. De politie, de Koninklijke Marechaussee, de krijgsraad en het Hoog Militair Gerechtshof geloofden dat een strenge bestrafing van de antimilitaristen, en dan in het bijzonder de totaalweigeraars, hen een halt kon toebrengen. Wat het ministerie van Defensie van deze aanpak vond, speelde geen rol. Het bevond zich ten aanzien van de antimilitaristische protesten geheel aan de zijlijn, omdat de antimilitaristen geen deel uitmaakten van de krijgsmacht.

De kernwapens te lijf

Terwijl Onkruit de rechten van totaalweigeraars voor het Hoog Militair Gerechtshof vurig verdedigde, zochten kritische burgers, dienstplichtigen en beroepsmilitairen tussen 1981 en 1983 juist steeds meer de straat op om het militaire apparaat met hun bedenkingen tegen de plaatsing van de kruisvluchtwapens te confronteren. Zij pleitten opnieuw voor de vrijheid om hun bezwaren tegen deze wapens te uiten en 'kernwapentaken' te weigeren en verhieven het demonstreren (in uniform) tegen de kruisvluchtwapens tot belangrijkste actiemiddel. Het ministerie van Defensie vreesde dat de protesten van burgers, dienstplichtigen en beroepsmilitairen de geloofwaardige inzetbaarheid van de krijgsmacht schaadden. Zowel de Sovjet-Unie, de NAVO-partners als de Nederlandse bevolking moest geloven dat de Nederlandse krijgsmacht niet on-

der de kernwapenprotesten te lijden had. Ze was nog steeds een volwaardige en geloofwaardige tegenstander, bondgenoot en zwaarmacht van de staat. De maatregelen die het ministerie van Defensie tegen de demonstranten nam, moesten deze geloofwaardigheid beschermen.

Demonstraties in uniform

Voor de introductie van de demonstratie als voornaamste actiemiddel was in eerste instantie het IKV verantwoordelijk. Het beraad besloot in 1981 na overleg met de West-Duitse kerkelijke vredesorganisatie Aktion Sühnezeichen/Friedensdienste¹⁴⁶ de demonstratie in binnen- en buitenland tot zijn belangrijkste actiemiddel te verheffen. Beide organisaties spraken af in 1981 demonstraties te organiseren in West-Duitsland, Brussel en Nederland.¹⁴⁷ Sommige dienstplichtigen betoonden zich eveneens voorstander van het demonstreren, maar dan wel in militair uniform. Zij richtten op 10 januari 1981 het Komitee Soldaten Tegen Kernwapens (KSTK) op. Op het hoogtepunt van zijn bestaan telde het ongeveer tachtig dienstplichtige leden, afkomstig uit de VVDM en de BvD. Het KSTK vervaardigde een affiche met de titel 'Kernkop rot op' en eiste dat alle kernwapens uit de krijgsmacht zouden verdwijnen. Het riep de dienstplichtigen op de *site*-wacht te blijven weigeren, maar ook in uniform tegen de kruisvluchtwapens te demonstreren.¹⁴⁸

Het IKV, de VVDM, de BvD en het KSTK bundelden hun krachten. Drie dienstplichtigen van het KSTK liepen in april 1981 in Brussel met ongeveer twaalfduizend Belgische, West-Duitse en Engelse collega's mee in een paasmars tegen kernwapens.¹⁴⁹ Op 23 mei 1981 organiseerden de VVDM, het IKV en het KSTK een mars van Amersfoort naar Soesterberg en 48 dienstplichtigen protesteerden toen tegen de plaatsing van de 48 voor Nederland bestemde kruisvluchtwapens.¹⁵⁰ Vijf Nederlandse dienstplichtigen verschenen op 10 oktober 1981 samen met vijftig West-Duitse lotgenoten in uniform op een vredesdemonstratie in Bonn, waarbij in totaal 300.000 demonstranten aanwezig waren.¹⁵¹ Op 7 november 1981 protesteerden vijf hoofdbestuursleden van de VVDM op de trappen van het Hoog Militair Gerechtshof in Arnhem. Hier was op dat moment een proces aan de gang tegen dienstplichtigen die al eerder in uniform hadden gedemonstreerd. De hoofdbestuursleden demonstreerden tegen de kernbewapening en eisten het demonstratierecht voor militairen.¹⁵²

De demonstraties in uniform tegen de kruisvluchtwapens leidden tot discussie tussen het ministerie van Defensie en de dienstplichtigen. Het uitgangspunt hiervoor vormden de Voorlopige aanwijzingen inzake de grondrechten voor militairen, waarin over het demonstratierecht voor militairen werd geschreven. De vijfde aanwijzing vermeldde dat militairen die buiten de kazerne in burgerkleding demonstreerden daarvoor geen toestemming nodig hadden van de Provinciaal Militair Commandant. Voor het buiten de kazerne in uniform demonstreren was wel diens toestemming nodig, tenzij de demonstratie ten doel had de arbeids-, woon- en werkvoorwaarden van militairen te verbeteren. De militairen mochten alleen op een kazerneterrein demonstreren als de commandant hier nadrukkelijk toestemming voor gaf. Het in uniform de-

monstreren voor andere kwesties dan de arbeidsvoorwaarden was volgens de voorlopige aanwijzingen verboden.¹⁵³

De dienstplichtigen waren van mening dat zij in uniform mochten demonstreren omdat zij hun arbeidsvoorwaarden wilden verbeteren. Als het aan hen lag werden deze voorwaarden dusdanig gewijzigd dat dienstplichtigen hun *site*-wacht konden weigeren. Volgens het ministerie van Defensie hadden de demonstraties echter niets te maken met een verbetering van de arbeidsvoorwaarden. De dienstplichtigen, en vooral de VVDM als lid van het Centraal Georganiseerd Overleg Militairen, zochten de confrontatie met het ministerie van Defensie op en overtraden de voorlopige aanwijzingen. Met hun demonstraties tegen de kruisvluchtwapens namen de dienstplichtigen een politiek standpunt in en dat was binnen de krijgsmacht verboden.¹⁵⁴

De Defensieraad realiseerde zich naar aanleiding van de demonstratie in Brussel in het voorjaar van 1981 dat de voorlopige aanwijzingen alleen het demonstreren in uniform op Nederlands territorium verboden. De zevende aanwijzing moest de richtlijn over het demonstreren in uniform in het buitenland bevatten, maar de tekst bij deze aanwijzing luidde slechts 'zal nader worden vastgesteld'. Toen de voorlopige aanwijzingen midden jaren zeventig waren opgesteld, was het ministerie er blijkbaar nog niet vanuit gegaan dat militairen op korte termijn in het buitenland zouden gaan demonstreren. Nu dat wel het geval was, drong de Bevelhebber der Landstrijdkrachten¹⁵⁵, luitenant-generaal J.G. Roos, er bij minister De Geus op aan een tekst voor de zevende aanwijzing op te stellen die het demonstreren in uniform in het buitenland expliciet zou verbieden. Het was volgens hem onduidelijk wie de militairen om toestemming moesten vragen indien ze in het buitenland in uniform wensten te demonstreren. Door het ontbreken van de zevende aanwijzing was het bovendien moeilijker en ongeloofwaardiger om de deelnemers aan de demonstraties te bestraffen.¹⁵⁶

De Defensieraad vergaderde over het voorstel van de bevelhebber, maar de leden waren verdeeld. Staatssecretaris Van Lent wilde de voorlopige aanwijzingen niet met een nieuwe tekst aanvullen, maar de militairen het demonstreren in uniform in het buitenland door middel van een afzonderlijke brief verbieden. De Directeur Juridische Zaken, M.J.P.D. baron van Harinxma thoe Slooten, vond dat dienstplichtigen na hun dienstdaag alleen een uniform mochten dragen als de plaatselijke commandant daar toestemming voor had gegeven. Het buiten diensttijd mogen dragen van een uniform was geen grondrecht van de dienstplichtigen. De Bevelhebber der Zeestrijdkrachten, vice-admiraal H.L. van Beek, betwijfelde of de dienstplichtigen hier hetzelfde over oordeelden. Hij wilde het demonstreren in uniform in het buitenland in zijn geheel verbieden.¹⁵⁷

Na deze discussie deelde staatssecretaris Stemerink de Defensieraad mee dat De Geus had besloten een tekst voor de zevende aanwijzing op te stellen, die het demonstreren in uniform in het buitenland als politieke activiteit verbood.¹⁵⁸ Deze aanwijzing sloot aan bij artikel twee van het NAVO-statusverdrag uit 1951, dat vermeldde dat in het buitenland gelegerde militairen en hun families zich moesten onthouden van 'elke politieke activiteit in de Staat van verblijf'.¹⁵⁹ Het ministerie van Defensie wilde voorkomen dat Nederlandse militairen hun land door hun politieke activiteiten blameerden. Daarbij speelde het zeker een belangrijke rol dat

Nederlandse militairen uitgerekend ook in West-Duitsland in uniform aan een demonstratie hadden deelgenomen. De West-Duitse *Bundeswehr* was namelijk zeer strikt in het nakomen van artikel twee van het NAVO-statusverdrag. De Bevelhebber der Landstrijdkrachten bracht in herinnering dat het West-Duitse *Truppendienstgericht Nord* een dienstplichtige met sympathie voor de *Anti-Atomkraftbewegung* in november 1977 had verboden een sticker met de tekst '*Atomkraft, nein danke*' op zijn auto te plakken.¹⁶⁰

Het Nederlandse ministerie van Defensie wilde wat betreft het naleven van het NAVO-statusverdrag niet voor de *Bundeswehr* onderdoen. De NAVO kon dan immers het idee krijgen dat de Nederlandse krijgsmacht haar rol als NAVO-bondgenoot niet serieus nam en hieraan geen betrouwbare en geloofwaardige bijdrage kon leveren. Dit was voor het ministerie van Defensie problematisch, aangezien het lidmaatschap van de NAVO inclusief de bijdrage daaraan door de Nederlandse krijgsmacht al sinds 1949 de belangrijkste hoeksteen was van het Nederlandse veiligheids- en defensiebeleid. Nederland had de andere NAVO-landen nodig om samen een front te kunnen vormen tegen potentiële aanvallen. Indien de samenwerking tussen de NAVO en Nederland een andere vorm zou aannemen of zelfs zou worden stopgezet, kwam het bestaansrecht van de Nederlandse krijgsmacht onder druk te staan.

Gezien de waargenomen ernst van de kwestie werden de dienstplichtigen die in uniform in het buitenland hadden gedemonstreerd bestraft. De vijf dienstplichtigen die in Bonn aan een demonstratie hadden deelgenomen kregen respectievelijk vier dagen verzwaard arrest, acht dagen licht arrest, twee geldboetes van veertig gulden en één geldboete van vijftig gulden opgelegd.¹⁶¹ De Defensieraad deelde het hoofdbestuur van de VVDM in twee gesprekken mee dat toekomstige demonstranten eveneens zouden worden bestraft. Zou de VVDM nogmaals tot deelname aan demonstraties oproepen of haar bestuursleden hieraan laten deelnemen, dan zag de Defensieraad zich tevens gerechtigd het overleg met de VVDM te verbreken.¹⁶²

Meindert Stelling in de schijnwerpers

Terwijl de militairen door hun demonstraties in uniform de geloofwaardigheid van Nederland in de NAVO op het spel zetten, probeerde Stelling het draagvlak van de krijgsmacht en de kernwapens binnen Nederland te verkleinen. Dat bleek uit zijn uitspraken in een televisie-uitzending van de VPRO op 30 augustus 1981. Stelling beledigde hierin minister-president Van Agt, minister van Defensie De Geus en de Hoge Raad der Nederlanden. 'Keihard bedrog' vond Stelling het dat Van Agt en De Geus niet de waarheid hadden verteld over de Nike-atoomraketten. Zij hadden namelijk beweerd dat deze alleen waren bestemd voor de verdediging tegen aanvallen vanuit de lucht, maar volgens Stelling konden ze ook worden gebruikt om vijandelijke doelen op de grond aan te vallen. Het volkenrecht keurde het gebruik van kernwapens af vanwege het onmenselijke karakter ervan, maar de Hoge Raad weigerde deze wapens aan het volkenrecht te toetsen. Stelling was zo verontwaardigd over deze 'juridische misser' dat hij de Hoge Raad van ongrondwettigheid betichtte en vergeleek met het gerechtelijk apparaat in het Derde Rijk.¹⁶³

De VPRO zond de televisie-uitzending niet uit vanwege de beledigende opmerkingen van Stelling over Van Agt, De Geus en de Hoge Raad.¹⁶⁴ Bij de opname hiervan waren echter veel toehoorders aanwezig geweest, waardoor de inhoud zich desondanks snel verspreidde en tot verschillende reacties leidde. Het ministerie van Defensie reageerde fel op de uitspraken van Stelling. Zijn chef, generaal-majoor C. Mante, gaf hem een berisping en vermeldde op zijn beoordelingsstaat dat hij door zijn gedrag niet overal inzetbaar was.¹⁶⁵ Secretaris-generaal Peijnenburg stelde Stelling er in een persoonlijk gesprek van op de hoogte dat hij een afkeurende brief van het ministerie tegemoet kon zien. Stelling ontving deze brief op 8 september 1981 persoonlijk uit handen van de secretaris-generaal.¹⁶⁶ De LAMID reageerde niet op het optreden van Stelling tijdens de VPRO-uitzending.¹⁶⁷ Hij sprak zich wel over de kernwapens uit, maar organiseerde hier geen concrete acties tegen waardoor de dienst in actie moest komen.

Stellings hernieuwde mediaoffensief leidde er ook toe dat De Geus, op aandringen van Bevelhebber der Landstrijdkrachten Roos, op 2 september 1981 besloot opnieuw een brochure te publiceren over de kernwapenproblematiek. Deze brochure moest een tegenwicht bieden aan de kritische uitlatingen van Stelling.¹⁶⁸ Het werd noodzakelijker dat De Geus de samenleving duidelijk maakte dat zulke uitlatingen ontoelaatbaar waren. Onderzoek toonde namelijk aan dat steeds meer mensen sympathie konden opbrengen voor Stelling en de militairen die in uniform demonstreerden. Een opinieonderzoek uit november 1980 had uitgewezen dat een krappe meerderheid van 58% van de ondervraagden van mening was dat beroepsmilitairen met gewetensbezwaren ontslag moesten nemen. Voor september 1981 zijn geen gegevens voorhanden, maar een onderzoek uit januari 1982 toonde aan dat dit percentage was gedaald tot 48%. Minder mensen vonden dat militairen met gewetensbezwaren uit de krijgsmacht moesten treden. Hetzelfde onderzoek liet zien dat 68% van de ondervraagden van mening was dat beroepsmilitairen die het bezit van kernwapens afwezen, niet om die reden mochten worden ontslagen.¹⁶⁹ Voor het ministerie van Defensie was het ongunstig dat de sympathie voor militairen met gewetensbezwaren toenam. Het was immers noodzakelijk dat de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid over maatschappelijk draagvlak beschikten wilde de afschrikingsstrategie ten aanzien van de Sovjet-Unie succes hebben. De NAVO zou de Nederlandse bijdrage aan het bondgenootschap serieuzer nemen, wanneer de Nederlandse burgers en militairen zich niet zo kritisch uitlieten over de kernwapens als steunpilaar van het NAVO-beleid.

Het ministerie van Defensie nam voor de vervaardiging van de brochure een West-Duitse brochure van het *Presse- und Informationsamt der Bundesregierung* als voorbeeld, getiteld *Aspekte der Friedenspolitik*. Luitenant-generaal Roos vond deze publicatie uiterst instructief.¹⁷⁰ Ze bevatte namelijk een overzicht van de geschiedenis van de West-Duitse veiligheidspolitiek sinds de jaren vijftig. De brochure vermeldde vijf argumenten waarom de West-Duitse regering met het NAVO-dubbelbesluit had ingestemd. Het belangrijkste argument was dat zij, net als de Nederlandse regering, van mening was dat de kruisvluchtwapens door hun afschrikwekkende werking een oorlog konden voorkomen. De West-Duitse minister van Buitenlandse Zaken, H.D. Genscher (Freie Demokratische Partei, FDP), had op 1 april 1981 ten overstaan van de Duitse Bondsdag gesteld:

'Wir erbringen mit unserer Philosophie - Bereitschaft und Entschlossenheit zur Nachrüstung und zu Verhandlungen - den besten Beitrag zur Friedenssicherung. Ich möchte alle Menschen in unserem Lande bitten, diese Politik zu unterstützen, sich mit den Tatsachen vertraut zu machen und sich immer bewußt zu sein, daß derjenige, der nur bereit ist über die Verhandlungsseite und nicht auch über die Notwendigkeit der Nachrüstung zu reden, genau das verhindert, was er möglicherweise - ganz bestimmt guten Willens - will, nämlich aussichtsreiche Verhandlungen'.

Het *Presse- und Informationsamt* hoopte dat zijn brochure de '*Versachlichung der Diskussion*' over de kernwapens zou bevorderen.¹⁷¹ De bevolking moest met beide benen op de grond komen te staan en inzien dat de kernwapens vanuit ethisch perspectief misschien verwerpelijk waren, maar vanuit militair oogpunt onmisbaar.

De brochure van het Nederlandse ministerie van Defensie¹⁷² kon de negatieve opmerkingen van Stelling en de publieke aandacht voor de in uniform demonstrerende dienstplichtigen niet overstemmen. De media besteedden geen aandacht aan de brochure, maar wel aan de demonstraties en de VPRO-uitzending met Stelling. *De Volkskrant* drukte een groot artikel af getiteld 'Soldaten demonstreren ondanks verbod "In uniform de kernwapens te lijf" ' en gaf hierin de opvattingen en ervaringen weer van dienstplichtigen. Een van deze dienstplichtigen zei: 'Generaals lopen al jaren in uniform propaganda voor kernwapens te maken. Wij zijn een reactie op hun propaganda'.¹⁷³ *De Telegraaf* ergerde zich aan de gespannen verhouding tussen Stelling en De Geus en kopte met 'Minister woedend over uitlatingen van kapitein' en 'Defensie wil kapitein mond snoeren'.¹⁷⁴ De krant beweerde in het laatste artikel ook dat minister De Geus 'zeer geïrriteerd' was.¹⁷⁵

De VPRO-uitzending zorgde ook in de Tweede Kamer voor ophef. De defensiespecialist van de VVD, A. Ploeg, wilde dat Stelling ontslag nam. Hij zei: 'Het valt niet te accepteren dat een officier zich publiekelijk zo uitlaat. Natuurlijk heeft de heer Stelling recht op zijn eigen pacifistische ideeën, maar hij zou daar wel de consequenties uit moeten trekken. De heer Stelling gedraagt zich nu als iemand die een tegenstander is van alcoholgebruik, maar terzelfdertijd wel een slijterij opent'.¹⁷⁶ Ploeg bedoelde hiermee dat Stelling wel tegen het veiligheids- en defensiebeleid protesteerde, maar ondertussen gewoon deel bleef uitmaken van de krijgsmacht. De Tweede Kamerleden A.H.D. Wagenaar (Reformatorische Politieke Federatie, RPF) en C.N. van Dis (SGP) stelden De Geus op 8 september Kamervragen. Zij vroegen hem of het een officier van de krijgsmacht betaamde een vergelijking te maken tussen de rechters in Nazi-Duitsland en die van de Hoge Raad. Ze vroegen ook of Stelling in de uitzending zijn positie als militair en staatsburger had misbruikt.¹⁷⁷

Door de kabinetswisseling moest De Geus de Tweede Kamerleden het antwoord schuldig blijven. Het centrumlinkse kabinet-Van Agt II (11 september 1981-29 mei 1982), een coalitie tussen het CDA, de PvdA en D'66, trad aan. Het was aan de nieuwe minister van Defensie, H.A.F.M.O. van Mierlo (D'66), om Wagenaar en Van Dis alsnog te antwoorden. Hij gaf hen op 21 september te kennen dat hij de vergelijking tussen Nazi-Duitsland en de Hoge Raad on-

gepast vond. De uitlatingen van Stelling waren onverenigbaar 'met de positie van betrokkene als officier-beleidsmedewerker van het ministerie van Defensie'. Van Mierlo sprak hierover zijn afkeuring uit.¹⁷⁸

De minister ontsloeg Stelling niet uit militaire dienst. Dit was niet mogelijk, omdat Stelling ondanks de bombarie die hij maakte in feite toch slechts zijn mening verkondigde. Hem ontslaan was ook onwenselijk, omdat, zoals uit het voorgaande bleek, een steeds kleiner deel van de bevolking zich op het standpunt stelde dat militairen vanwege hun kernwapenstandpunt mochten worden ontslagen. Het ministerie wilde voorkomen dat de kritiek op de krijgsmacht door Stelling's ontslag zou toenemen. De kapitein vertrok zelf evenmin. Wel ergerde hij zich aan de negatieve uitwerking van de reprimande van de Secretaris-Generaal op zijn carrière. Stelling tekende beroep aan bij de Centrale Raad van Beroep, maar die stelde hem in het ongelijk. Hij bleef zich als secretaris van het VVBK actief inzetten voor de strijd tegen kernwapens en behield zijn reputatie als dissidente kapitein.

De vredesdemonstratie van 21 november 1981

De kritiek van burgers, dienstplichtigen en beroepsmilitairen op de kruisvluchtwapens, die in 1981 de vorm aannam van demonstraties en media-optredens van Stelling, bereikte in november 1981 een hoogtepunt tijdens de eerste grote vredesdemonstratie tegen de kruisvluchtwapens. Het IKV had al in het voorjaar van 1981 gesproken over de organisatie van een grote vredesdemonstratie. Het doel daarvan was de regering-Van Agt II onder druk te zetten niet tot plaatsing van de kruisvluchtwapens over te gaan. De regering moest namelijk op 12 december 1981 beslissen of deze wapens werden geplaatst of geweigerd. Het IKV richtte op 7 juli het Landelijk Organisatiecomité 21 november op. Dit comité was een samenwerkingsverband tussen het IKV, Pax Christi, de VVDM, de vrouwenvredesorganisaties Vrouwen voor de Vrede en Vrouwen tegen Kernwapens, en het comité Stop de Neutronenbom. Ook het zogenaamde Platform van radicale vredesgroepen nam deel, dat bestond uit een aantal antimilitaristische organisaties, waaronder de VD. Daarnaast waren de PvdA, D'66, de PPR, de CPN, de PSP en de Federatie Nederlandse Vakbeweging (FNV) bij de organisatie van de demonstratie betrokken. Lokale vredesgroepen en partijafdelingen vormden in circa driehonderd plaatsen platforms om de bevolking ertoe te brengen op 21 november voor de landelijke vredesdemonstratie naar Amsterdam af te reizen. Deze platforms organiseerden ook het vervoer naar Amsterdam.¹⁷⁹

In dezelfde maand waarin het IKV het Landelijk Organisatiecomité 21 november oprichtte, hield het Instituut voor Sociaal-Economisch Onderzoek een onderzoek getiteld 'Meningen over kernwapens'. In dit onderzoek kwam naar voren hoe de bevolking in juli 1981 over de aanwezigheid van kernwapens oordeelde. Op de vraag of de aanwezigheid van deze wapens in Europa de kans op een oorlog vergrootte, antwoordde 43% het daar mee eens te zijn, 16% nam een neutraal standpunt in, 38% was het er mee oneens en 3% wist het niet of formuleerde geen antwoord. Een andere vraag in het onderzoek luidde of de toename van kernwapens in Europa de kans op een oorlog vergrootte. Hier was 49% het mee eens, 17%

nam een neutraal standpunt in, 33% was het er mee oneens en 5% wist het niet of gaf geen antwoord. De deelnemers aan het onderzoek werd ook gevraagd of zij geloofden dat de kans op een oorlog zou afnemen wanneer Nederland geen kernwapens meer op zijn grondgebied toeliet. Van de ondervraagden was 20% het met deze stelling eens, 22% nam een neutraal standpunt in, 55% was het er mee oneens en 3% wist het niet of gaf geen antwoord. De antwoorden op deze drie vragen laten zien dat maar gemiddeld zo'n 40% van de ondervraagden het met de stellingen eens was en een verband legde tussen het bezit van kernwapens en de kans op een oorlog.¹⁸⁰ In het Landelijk Organisatiecomité 21 november verenigden zich in juli 1981 weliswaar veel organisaties die fel tegen de komst van de kernwapens waren, maar het onderzoek van het Instituut voor Sociaal-Economisch Onderzoek liet zien dat de publieke opinie niet net zo'n negatief standpunt innam ten aanzien van de kernwapens. Deze publieke opinie was wel sterk verdeeld over de kernwapenkwestie.

De vroegtijdige aankondiging van de demonstratie door het Landelijk Organisatiecomité 21 november stelde de Defensieraad in de gelegenheid hier van tevoren over te vergaderen. De raad interesseerde zich voor de demonstratie, omdat militairen opnieuw in uniform wilden gaan demonstreren. Minister Van Mierlo beschouwde het demonstreren in uniform als politisering, waarmee hij het vereenzelvigen van de krijgsmacht met politieke doelstellingen of acties bedoelde. Hij beschouwde deze politisering als levensgevaarlijk voor de democratie.¹⁸¹ De krijgsmacht moest in de democratie immers een neutrale uitvoerder van het veiligheids- en defensiebeleid zijn. In uniform demonstrerende militairen wekten de indruk dat de militaire macht tegenover het politieke gezag stond in plaats van dat zij één front vormden en de krijgsmacht een instrument was in handen van de overheid. Van Mierlo verklaarde de Voorlopige aanwijzingen inzake de grondrechten van militairen van toepassing op de aankomende demonstratie. Het was een 'zedelijk principe' en zijn 'morele plicht' om de militairen te verbieden hieraan in uniform deel te nemen.¹⁸²

Hoewel Van Mierlo met goede argumenten kwam, betwijfelde de Defensieraad of een dergelijk verbod op voldoende politieke en maatschappelijke steun zou kunnen rekenen.¹⁸³ Behalve het CDA en de VVD waren alle politieke partijen bij de organisatie van de demonstratie betrokken. Het meningsverschil tussen de VVDM en het ministerie - of demonstraties tegen de kernwapens een politieke aangelegenheid waren of de arbeidsvoorwaarden van militairen verbeteren - was bovendien nog altijd niet beslecht en het ministerie had hier ook niet de juridische bevoegdheid toe. Wat de situatie verder bemoeilijkte was dat Stelling meermaals in uniform op televisie was verschenen. Het ministerie van Defensie had hem dit niet kunnen verbieden, omdat er simpelweg geen regeling bestond die het beroepsmilitairen verbood hun uniform tijdens televisie-uitzendingen te dragen.¹⁸⁴ Het ministerie wilde hier natuurlijk niet voor uitkomen en stelde dat beroepsmilitairen in uniform op televisie mochten verschijnen, omdat zij hun eigen mening verkondigden en niet namens de krijgsmacht spraken.¹⁸⁵

Van Mierlo kwam voorafgaand aan de grote vredesdemonstratie niet met een verklaring over de ontoelaatbaarheid van het demonstreren in uniform. Hij ging er vanuit dat een dergelijke verklaring voor militairen juist een stimulans was om in uniform aan de demonstratie

deel te nemen. Deze demonstratie zou de militairen vervolgens extra in de publiciteit brengen.¹⁸⁶ In dat geval werd opnieuw breed uitgemeten dat binnen de krijgsmacht verdeeldheid bestond over de kernwapens. In plaats van een officiële verklaring af te leggen moesten de commandanten hun eigen militairen nog eens wijzen op de inhoud van de voorlopige aanwijzingen. Dat trok niet alleen minder de aandacht dan een proclamatie van het ministerie, het was bovendien aannemelijk dat militairen eerder naar hun eigen commandant zouden luisteren dan naar de minister. De Defensieraad overwoog de militairen op 21 november werkzaamheden op hun kazerne op te dragen, waardoor ze niet aan de demonstratie konden deelnemen. De raad zag hier vanaf omdat de leden deze maatregel tactloos vonden en geloofden dat het demonstren (in uniform) hierdoor meer in de openbaarheid zou geraken. Bovendien vormde het grootste probleem voor de raad niet de deelname aan de demonstratie op zichzelf genomen, maar het dragen van het militaire uniform daarbij. In plaats van de dienstplichtigen extra werkzaamheden op te dragen hield de raad de VVDM streng in de gaten. Indien de vereniging haar leden tot geüniformeerde deelname aan de demonstratie opriep, zou de raad de overlegsituatie met het ministerie van Defensie kunnen veranderen. De raad hoopte dat de VVDM zich hiervan bewust was en niet tot deelname zou oproepen.¹⁸⁷

De Defensieraad besprak ook hoe de deelnemers aan de demonstratie moesten worden bestraft. De leden besloten dat de Koninklijke Marechaussee tijdens de demonstratie geen militairen mocht arresteren. In plaats daarvan moest ze paraat zijn en foto's maken van de demonstranten, zodat zij later goed herkend konden worden en eventueel alsnog konden worden opgepakt. Deze handelwijze moest escalatie van het conflict over de (on)rechtmatigheid van het demonstren in uniform voorkomen. De raad wilde echter vooral vermijden dat de gearresteerde demonstranten voor de krijgsraad zouden verschijnen. Die zou dan immers moeten bepalen of zij voor een verbetering van de arbeidsvoorwaarden hadden gedemonstreerd of een politieke mening te berde hadden gebracht en de voorlopige aanwijzingen hadden overtreden. Indien de demonstranten door de rechter in hun gelijk zouden worden gesteld, werd publiekelijk bekend dat het oppakken van de demonstranten onrechtmatig was geweest. De krijgsmacht zou hierdoor negatief in het nieuws komen en Stelling zou het ministerie van Defensie opnieuw kunnen beschuldigen van ondemocratisch handelen. De Defensieraad deed er alles aan om een strafproces en negatieve publiciteit te voorkomen.¹⁸⁸

Terwijl de Defensieraad zich op de aankomende demonstratie voorbereidde, besloot de regering-Van Agt II de plaatsing van de kruisvluchtwapens op 16 november 1981 nogmaals uit te stelen, en dit keer voor onbepaalde tijd. Alvorens een beslissing te nemen wilde de regering eerst het resultaat van de *Intermediate-Range Nuclear Forces*-onderhandelingen (INF) afwachten, die in november van start gingen.¹⁸⁹ Desondanks begon de regering wel alvast met de materiële voorbereidingen voor de plaatsing van de kruisvluchtwapens.¹⁹⁰ De vredesbeweging zag hierin reden genoeg om de demonstratie op 21 november gewoon doorgang te laten vinden. Een stoet van 400.000 Nederlanders verzamelde zich op het Museumplein in Amsterdam. De VVDM stond achter de demonstratie, zo bleek uit pamfletten waarin zij en het KSTK de dienstplichtigen tot deelname aanspoorden. Alleen het KSTK riep echter op om daarbij het uni-

form te dragen.¹⁹¹ In totaal liepen 130 geuniformeerde dienstplichtigen en beroepsmilitairen met de demonstratie mee, onder wie ook Stelling en Von Meijenfeldt.¹⁹² De meerderheid van hen wilde duidelijk maken dat ze demonstreerden voor de verbetering van hun arbeidsvoorwaarden. Enkelen vonden dat de vrijheid van meningsuiting in gevaar was wanneer geuniformeerde militairen hun kernwapenstandpunt niet kenbaar mochten maken. Weer anderen wilden met de demonstratie aantonen dat er ook binnen de krijgsmacht principiële tegenstanders waren van de kernbewapening.¹⁹³ Ook 370 afgezwaaide dienstplichtigen, die nog wel voor een herhalingsoefening konden worden opgeroepen, liepen mee in de stoet. Zij droegen spandoeken bij zich met de teksten 'Wel afgezwaaid, niet afgestompt' en 'Ouwe hap zet zich schrap'.¹⁹⁴ De afgezwaaide dienstplichtigen hadden zich kort voor de demonstratie verenigd in de organisatie Mobilisatie '81.¹⁹⁵ Tijdens de demonstratie waren ook tien militairen present uit West-Duitsland en Zweden.¹⁹⁶

Een opvallende aanwezige tijdens de demonstratie was het Oud-Strijders Legioen (OSL), dat zich tegen de demonstrerende menigte keerde en een pro-Amerikaanse houding aannam. Het OSL had reclamevliegtuigjes gehuurd, die spandoeken met de volgende teksten achter zich aansleepten: 'Wie demonstreert in Moskou?', 'Vrijheid dank zij NATO' en 'Moskou dankt u met SS 20'.¹⁹⁷ Het OSL was in 1958 als rechts-conservatieve organisatie ontstaan toen een groep mensen zich van het Veteranen Legioen Nederland afsplitste. Aanvankelijk waren van het OSL vooral veteranen lid die in Nederlands-Indië en Korea hadden gevochten, maar vanaf de jaren zeventig beschikte het legioen over steeds meer burgerleden. Het ledental liep begin jaren tachtig op tot 14.000 en bereikte daarmee een hoogtepunt in de geschiedenis van het OSL. Het legioen verwierf voor 1981 bekendheid doordat voorzitter P.J.G.A. Ego met grote regelmaat kritische artikelen publiceerde in Nederlandse media. Het OSL had een rechtse signatuur en kenmerkte zich door het grote belang dat het hechtte aan de band met het koningshuis en de Verenigde Staten. Het keurde het handelen van de linkse bewegingen, zoals de kraakbeweging, de VVDM en de antimilitaristen, af.¹⁹⁸

Er zijn binnen de krijgsmacht zeker mensen geweest die dit promilitaire legioen een warm hart toedroegen, maar het ministerie van Defensie besteedde op geen enkel moment tijdens de Koude Oorlog officieel aandacht aan het OSL of verleende het faciliteiten. Het kon het OSL niet erkennen om dezelfde reden waarom het begin jaren zeventig de BVVDM en de Commissie Open Poort niet accepteerde. Het was slecht voor het ministerie van Defensie wanneer het wel het rechtse promilitaire OSL erkende, maar niet de linkse, krijgsmachtkritische organisaties. Het ministerie kon dan immers van willekeur en partijdigheid worden beschuldigd. De verontwaardiging hierover kon de kritiek en protesten van de linkse, krijgsmachtkritische organisatie versterken.

Tussen de aanwezigen bij de vredesdemonstratie bevond zich de Koninklijke Marechaussee, die zich zo gedroeg als eerder in de Defensieraad was besloten. Het ministerie van Defensie maakte op 21 november bekend dat - eveneens in lijn met eerdere afspraken - demonstrerende militairen in uniform die later op foto's of televisiebeelden zouden worden herkend, zouden worden bestraft. Het ministerie hield zich aan deze belofte. Alleen nog in dienst zijnde

militairen en militairen van wie de identiteit werd achterhaald konden worden veroordeeld. Zij werden snel na de demonstratie opgepakt en begin december bestraft, zonder dat de krijgsraad hieraan te pas kwam. De zogenaamde '*first offenders*' moesten een geldboete betalen en de 'recidivisten' - die op 21 november niet voor het eerst in uniform hadden gedemonstreerd - kregen een arreststraf opgelegd. Onder de in totaal 65 bij het ministerie bekende deelnemers bevonden zich drie officieren, twee onderofficieren en 59 dienstplichtigen of korporaals. Eén officier kreeg vijf dagen verzwaard arrest opgelegd. Van de 22 korporaals en dienstplichtigen werden er tien met een geldboete, drie met licht arrest en negen met verzwaard arrest bestraft.¹⁹⁹ Van de 42 andere militairen kregen achttien een geldboete opgelegd, zeven militairen werden met licht arrest en vijftien militairen met zwaar arrest bestraft. Drie militairen kregen een berisping.²⁰⁰

Net als deze militairen konden ook de acht hoofdbestuursleden van de VVDM op een straf rekenen. Zij werden tot acht dagen verzwaard arrest veroordeeld vanwege hun betrokkenheid bij het drukken van de pamfletten waarin dienstplichtigen tot deelname aan de demonstratie werden opgeroepen.²⁰¹ VVDM-voorzitter J. van Beek, die de menigte tijdens de demonstratie in zijn uniform had toegesproken, kreeg een onvoorwaardelijke gevangenisstraf van twee weken opgelegd.²⁰² Staatssecretaris van Defensie J. van Houwelingen (CDA) bracht een bezoek aan het hoofdbestuur van de VVDM, om te vragen waarom het aan de demonstratie had meegewerkt. Het wilde hem daar echter niets over meedelen.²⁰³ Net als in 1974 ten aanzien van het anti-NAVO-congres schrok de VVDM ervoor terug openlijk een politiek standpunt te verkondigen. De VVDM wist hoe afwijzend het ministerie van Defensie zich opstelde tegenover politieke activiteiten van militairen en wilde haar overlegpositie met het ministerie niet op het spel zetten.

De balans opmakend was het ministerie van Defensie betrekkelijk goed uit de eerste grote vredesdemonstratie tevoorschijn gekomen. Het kon nog steeds zonder problemen volhouden dat militairen die in uniform demonstreerden de voorlopige aanwijzingen overtraden. De grootste angst van de bewindslieden, dat de demonstranten voor de rechter zouden verschijnen en die hen in het gelijk zou stellen, was niet bewaarheid. Een in april 1982 door de Stichting Maatschappij en Krijgsmacht gehouden enquête liet bovendien zien dat het zeker niet zo was dat de gehele bevolking onderschreef dat militairen het recht hadden om (in uniform) aan demonstraties deel te nemen. Een kleine meerderheid van 56% was van mening dat militairen onbelemmerd aan politieke demonstraties mochten deelnemen, terwijl 16% een neutraal standpunt innam en 28% het met deze stelling oneens was. Op de vraag of militairen het recht moesten hebben om in uniform aan politieke demonstraties deel te nemen antwoordde slechts 44% het hiermee eens te zijn, 15% sprak zich hier niet over uit en 41% was het hier niet mee eens.²⁰⁴ Deze cijfers laten zien dat nog altijd minder dan de helft van de ondervraagden van mening was dat militairen in uniform aan demonstraties mochten deelnemen, maar dat de percentages van voor- en tegenstanders niet ver uit elkaar lagen. Meer eensgezindheid bestond er in 1982 ten aanzien van het nut en de noodzaak van de krijgsmacht. In totaal 52% van de be-

volking was van mening dat de krijgsmacht recht van bestaan had en 30% beschouwde haar een noodzakelijk kwaad.²⁰⁵

Opnieuw de straat op

Dit positieve oordeel over het bestaansrecht van de krijgsmacht ten spijt bleven de demonstraties van militairen maar ook de kernwapenkwestie in het algemeen tot verdeeldheid leiden. Internationale ontwikkelingen en politieke veranderingen gaven het debat om de kruisvluchtwapens aan het einde van 1982 een nieuwe impuls. Het centrumrechtse kabinet-Lubbers I (4 november 1982-14 juli 1986) trad aan. Het vormde wederom een coalitie tussen het CDA en de VVD, hoewel de PvdA bij de verkiezingen als grootste partij uit de bus was gekomen. R.F.M. Lubbers (CDA) werd minister-president en J. de Ruiter (CDA) minister van Defensie. Het kabinet streefde naar beheersing van de conventionele wapens en was tevens voorstander van de zogenaamde 'nuloptie'. Deze hield in dat de NAVO van de plaatsing van nieuwe kruisvluchtwapens zou afzien indien de Sovjet-Unie zijn SS-20 raketten zou verwijderen. Het kabinet maakte op 27 juni 1983 bekend dat het de vliegbasis Woensdrecht als opslagplaats voor de 48 kruisvluchtwapens aanwees.²⁰⁶

In reactie op dit besluit riep het Komitee Kruisraketten Nee in 1983 op tot een tweede grote vredesdemonstratie. Dit Komitee was reeds eind maart 1983 opgericht en bestond uit het IKV, Pax Christi, het comité Stop de Neutronenbom, het FNV, de VVDM en de politieke partijen PvdA, CPN, D'66, PPR en PSP. Vredesactiviste G.J. 'Sienie' Strikwerda was de voorzitter. M.J. Faber van het IKV en M. van Traa als internationaal secretaris van de PvdA vervulden een bestuursfunctie. De tweede grote vredesdemonstratie vond op 29 oktober 1983 plaats op het Malieveld in Den Haag. Door de aanwezigheid van 550.000 demonstranten werd het de grootste demonstratie uit de Nederlandse geschiedenis. Onder de aanwezigen bevond zich prinses Irene, die een toespraak hield waarin ze stelde dat Nederland zich door de kernwapens op de rand van de afgrond bevond.²⁰⁷ Minder prominent, maar voor het ministerie van Defensie van groot belang waren de 24 militairen en ongeveer 275 afgezwaaide dienstplichtigen die in uniform in de stoet meeliepen.²⁰⁸ De afgezwaaide dienstplichtigen waren dit keer verenigd in de organisatie Mobilisatie '83 en toonden spandoeken met de teksten 'Soldaten tegen NAVO-kernwapens' en 'Stop oorlogsdreiging NAVO'.²⁰⁹ Ze hielden onderweg regelmatig 'atoomalarm'. Als iemand 'flits, flits' riep moesten de afgezwaaide dienstplichtigen een minuut op de grond gaan liggen, om vervolgens weer op te staan en het zogenaamd radioactieve stof van zich af te kloppen. Ook vijf West-Duitse dienstplichtigen liepen in de demonstratie mee.²¹⁰ Het OSL toonde opnieuw zijn aanwezigheid door reclamevliegtuigjes te laten vliegen. Dit keer luidde een van de teksten achter de vliegtuigjes: 'Liever een raket in de tuin, dan een Rus in de keuken'.²¹¹ Het legioen had geen bezwaren tegen de kruisvluchtwapens want zij hielden de Sovjet-Unie buiten de deur.

Minister-president Lubbers stelde zich op het standpunt dat niet 'de straat' maar het parlement over de defensiepolitiek hoorde te beslissen.²¹² Net als zijn voorgangers De Geus en

Van Mierlo wees hij erop dat het veiligheids- en defensiebeleid door het parlement en niet door de bevolking werd gemaakt. Minister De Ruiter was het daar mee eens. De militairen die op 29 oktober 1983 in uniform aan de vredesdemonstratie deelnamen, werden net als hun voorgangers uit 1981 voor hun daad bestraft. De meesten van hen moesten geldboetes van 25 gulden betalen en de recidivisten werden tot tien dagen zwaar arrest veroordeeld.²¹³

Na de tweede landelijke vredesdemonstratie nam het kernwapenprotest door dienstplichtigen, afgezwaaide dienstplichtigen en beroepsmilitairen in omvang af. Bovendien weigerden nog maar weinig dienstplichtigen de *site*-wacht.²¹⁴ De bevolking en de militairen realiseerden zich dat de komst van de kruisvluchtwapens misschien wel onvermijdelijk was geworden. De eerste Pershing II en kruisvluchtwapens werden aan het einde van 1983 namelijk op Brits, Italiaans en West-Duits grondgebied gestationeerd. De Sovjet-Unie stoorde zich aan deze stationering met als gevolg dat de INF-onderhandelingen volledig vastliepen.²¹⁵ Daarnaast leidden ook organisatorische veranderingen binnen de vredesbeweging ertoe dat het demonstreren tegen de kernwapens en het weigeren van de *site*-wacht niet langer aan de orde van de dag waren. Het IKV en Pax Christi verlegden hun aandacht steeds meer naar het Oostblok, waar liberaliseringpogingen van de Poolse vakbeweging Solidarność door het Warschaupact de kop in werden gedrukt.²¹⁶ De VVDM telde in 1983 nog maar vijfduizend leden.²¹⁷ De vereniging kwam in rustiger vaarwater terecht en zocht de confrontatie met het ministerie van Defensie niet meer op. De BvD realiseerde zich dat de kernwapenstrijd de bond geen impuls had gegeven en hief zichzelf aan het einde van 1983 op vanwege het chronisch gebrek aan met name actieve burgerleden.²¹⁸

Minister De Ruiter sloot de periode van de kernwapenprotesten op zijn eigen manier af. Hij liet het kernwapenbeleid van het ministerie van Defensie formeel vastleggen. De Ruiter droeg de Taakgroep Gewetensbezwaren Kernbewapening op om voor de *Defensienota 1984-1993* een paragraaf op te stellen over de omgang met gewetensbezwaren in de krijgsmacht. Deze nota verscheen op 28 november 1983. De taakgroep benadrukte hierin dat elke militair met gewetensbezwaren individueel moest worden benaderd. Zonder meteen met ontslag te dreigen moest de militair in een positie worden gebracht waarin hij zo min mogelijk met kernwapens werd geconfronteerd. Dit was echter slechts een tussenoplossing. De taakgroep was er duidelijk over dat militairen met gewetensbezwaren tegen de kernwapens uiteindelijk ontslag zouden moeten nemen.²¹⁹ Dit gold ook voor burgerambtenaren met gewetensbezwaren tegen de kernwapens die voor de ministeries van Defensie, Justitie en Binnenlandse Zaken werkten.²²⁰

Met de passage over de gewetensbezwaren was de visie van het ministerie van Defensie - dat individuele bezwaren tegen de kernwapens de homogeniteit en daardoor de geloofwaardige inzetbaarheid van de krijgsmacht aantastten - nu op papier vastgelegd. Het ministerie liet de buitenwereld zien deze geloofwaardigheid belangrijker te vinden dan de individuele vrijheid van dienstplichtigen en beroepsmilitairen. Dit vastgelegd hebbende hief De Ruiter de Taakgroep Gewetensbezwaren Kernbewapening op 3 januari 1984 op.²²¹ In 1984 protesteerde hierna alleen nog het Vredes- en Veiligheidsberaad Krijgsmacht tegen de passage over de gewe-

tensbezwaren, maar ook de invloed van dit beraad was tanende.²²² Kapitein Stelling nam in 1985 ontslag uit de militaire dienst en trad als wetgevingsjurist in dienst bij het ministerie van Binnenlandse Zaken.²²³ Het Centraal Georganiseerd Overleg Militairen onderschreef in 1986 het beleid van het ministerie van Defensie ten aanzien van militairen met gewetensbezwaren tegen kernwapens.²²⁴ De discussie was daarmee in het voordeel van het ministerie van Defensie beslecht.

Veel liefs uit Woensdrecht

Na de tweede grote vredesdemonstratie was er van een massaal kernwapenprotest geen sprake meer. Slechts een kleine groep mensen probeerde het protest tegen de kernwapens in stand te houden om zo te voorkomen dat Nederland de kruisvluchtwapens alsnog zou plaatsen. Deze groep had zich reeds voor de tweede vredesdemonstratie gevormd. Op 20 juni 1983 richtten zes mensen op de vliegbasis Volkel een Vredesaktiekamp op dat uit zes mensen bestond. Zij geloofden dat de kruisvluchtwapens naar Volkel zouden komen en protesteerden hiertegen.²²⁵

Toen minister-president Lubbers op 27 juni 1983 bekend maakte dat de kruisvluchtwapens in Woensdrecht zouden worden opgeslagen, trok ook hier een groep mensen naartoe. Het Vredesaktiekamp Woensdrecht werd op 3 september 1983 door circa vijftien mensen opgericht. De actievoerders waren anarchistisch en antimilitaristisch ingesteld en de meesten van hen waren religieus.²²⁶ Het Vredesaktiekamp streefde drie doelstellingen na. De eerste daarvan was het verhinderen van de voorbereiding tot en de plaatsing van de kruisvluchtwapens. Daarnaast wilde het Vredesaktiekamp alle vormen van onderdrukking bestrijden, waaronder het militarisme, het fascisme en het racisme. Tot slot poogden de actievoerders een link te leggen tussen de strijd tegen de kruisvluchtwapens en tegen kernenergie. De reden daarvoor was dat de kerncentrales Doel en Borssele in de buurt van Woensdrecht lagen.²²⁷

Het Vredesaktiekamp kende de eerste negen maanden van zijn bestaan een legale basis. De gemeenteraad telde namelijk meer voor- dan tegenstanders van het kamp, waardoor het college van Burgemeester en Wethouders de actievoerders toestemming had gegeven om een kamp op te slaan. Het Vredesaktiekamp toonde zijn aanwezigheid op verschillende manieren. Het bracht een Vredesaktiekrant uit, waarin het over de wederwaardigheden uit het kamp schreef. Het maakte ook publiciteit om de publieke steun voor het kamp te vergroten en nieuwe actievoerders aan te trekken. In de weekeindes overnachtten mensen vanuit het hele land op de vliegbasis, waardoor het aantal aanwezigen soms wel tot tweehonderd opliep. De actievoerders knipten regelmatig hekwerken door of trachtten de vliegbasis op een andere manier te beschadigen.²²⁸ Het Vredesaktiekamp organiseerde van 17 tot en met 23 oktober een vredesaktieweek, waarin buitenstaanders kennis konden maken met de doelstellingen van het Vredesaktiekamp.²²⁹ De actievoerders plaatsten tijdens de kerstdagen van 1983 een 'boom des levens' op het terrein van de vliegbasis.²³⁰ Op 11 februari 1984 bezetten ze voor een dag de zendmast op de vliegbasis en plaatsten een groot spandoek met de tekst 'Army out'. Tijdens de paasdagen van 1984 verstopten de leden van het Vredesaktiekamp paaseieren op de vliegbasis.²³¹

De bekendste bewoner van het Vredesaktiekamp was J.P. Wood, alias J.P. Gardiner. Deze Canadees werd door toedoen van de Binnenlandse Veiligheidsdienst in februari 1984 het Vredesaktiekamp binnengeloodst, nadat de *Central Intelligence Agency* (CIA) de dienst op zijn bestaan had geattendeerd. Op 29 maart 1984 brak Gardiner samen met de Belg R. Daems de vliegbasis Florennes in België binnen, het Belgische equivalent van Woensdrecht. Ze haalden hier een paar kisten vliegtuigmunitie weg en namen die mee naar het Vredesaktiekamp. Gardiner bracht de BVD van deze diefstal op de hoogte en droeg de munitie aan de dienst over. De dienst was er niet gelukkig mee toen bleek dat hij een paar granaten had achtergehouden en deze trots toonde in het Vredesaktiekamp. Bovendien zocht Gardiner na de diefstal de publiciteit op en kwam hij er openlijk voor uit dat hij een spion was van de BVD. Op 21 april 1984 interviewde het weekblad *Nieuwe Revu* hem voor vijftienduizend gulden. De politie pakte Gardiner op en leverde hem uit aan de Belgische justitie. Die veroordeelde hem in hoger beroep tot twaalf maanden gevangenisstraf. Gardiner kwam in mei 1985 vrij als gevolg van een amnestieverlening. De Belgische overheid had daartoe besloten naar aanleiding van het bezoek dat paus Johannes Paulus II aan België bracht.²³²

Het ministerie van Defensie besteedde om verschillende redenen aandacht aan de Vredesaktiekampen en hun bewoners. Ten eerste bevonden ze zich op militair terrein en kostten de door hen aangerichte vernielingen het ministerie veel geld. Door hun bezetting van en acties op met name de vliegbasis Woensdrecht lieten de actievoerders bovendien zien dat ze het ministerie van Defensie verantwoordelijk hielden voor de toekomstige stationering van de kruisvluchtwapens en trokken daarmee het primaat van de politiek over de krijgsmacht in twijfel. Ze bekritiseerden ook het militaire wapenarsenaal en hun acties op de vliegbasis hadden ten doel de komst van de kruisvluchtwapens te voorkomen. Door zowel hun twijfel over het primaat van de politiek als hun kritiek op de kruisvluchtwapens ondermijnden de Vredesaktiekampen het bestaansrecht van de krijgsmacht. De vliegbasis Woensdrecht was een prestigeobject voor het ministerie van Defensie, omdat de kruisvluchtwapens hier zouden worden geplaatst. Het ministerie beschouwde het als een blamage wanneer de krijgsmacht juist in Woensdrecht zo onder vuur werd genomen en de NAVO dit zou opmerken.

De Vredesaktiekampen stonden onder supervisie van het zogenaamde 'driehoeksoverleg' tussen de ministeries van Defensie, Justitie en Binnenlandse Zaken. De Directeur Juridische Zaken van het ministerie van Defensie, Van Harinxma thoe Slooten, de directeur-generaal voor Politie en Vreemdelingenzaken van het ministerie van Justitie, H.C. Fraay, en de directeur-generaal voor Openbare Orde en Veiligheid van het ministerie van Binnenlandse Zaken, J.M. de Graaf, stelden samen de 'Hoofdlijnen voor het overheidsoptreden bij acties op of rond militaire terreinen' op. Zij informeerden de commissarissen van de koningin en de burgemeesters over deze richtlijnen. Het beleid van de drie ministeries richtte zich op crisisbeheersing. Actievoerders die zich op militair terrein bevonden werden niet gearresteerd, omdat anders 'niet te verwerken aantallen processen-verbaal' zouden moeten worden opgemaakt. Dit kon mogelijk leiden 'tot massale terechtzittingen die dan weer aanleiding zijn voor demonstraties'. Het driehoeksoverleg wilde aan de actievoerders niet te veel aandacht besteden om geen nieuwe acties

uit te lokken. Alleen actievoerders die bepaalde door Defensie ingestelde zones rondom vitale objecten betraden, zouden eventueel moeten worden gearresteerd.²³³

Hoewel de omgang met de Vredesaktiekampen in het driehoeksoverleg werd besproken, bestond er veel verdeeldheid over de duiding van deze kampen. De Rijkspolitie beschouwde het Vredesaktiekamp Woensdrecht als een bedreiging voor de openbare orde en wilde die zelf en met eigen middelen beschermen.²³⁴ Onder invloed van het Vredesaktiekamp in Woensdrecht groeide het aantal politieagenten dat de vliegbasis in de gaten moest houden tussen 1983 en 1984 van 8 naar 48.²³⁵ De BVD beschouwde het protest daarentegen als een bedreiging voor de democratische rechtsorde, de veiligheid van de staat en de belangen van de NAVO.²³⁶ Hoe de Luchtmachtinlichtingendienst (LUMID) tegen het Vredesaktiekamp aankeek, is in het MIVD-archief niet te traceren. Zeker is echter wel dat de dienst de actievoerders observeerde en regelmatig schade rapporteerde.²³⁷

Door het bestaan van deze verschillende dreigingsinschattingen, ontstonden op operationeel niveau af en toe conflicten tussen de Koninklijke Marechaussee en de Rijkspolitie. Deze ruzies gingen met name over de bewakingstaak, die zich voor de politie buiten het kazerneterrein bevond, en voor de Koninklijke Marechaussee op het kazerneterrein. De actievoerders speelden hier in hun acties op in. Zo knipten ze bijvoorbeeld een gat in het hekwerk aan de buitenkant van de vliegbasis, wat de politie in de gelegenheid stelde hen op te pakken. Als ze echter snel door dit gat naar binnen kropen bevonden ze zich op militair terrein en kon alleen de Koninklijke Marechaussee hen arresteren.²³⁸

In het voorjaar van 1984 groeide het aantal actievoerders op de Vredesaktiekampen in Woensdrecht en Volkel. Ze kregen meer onderkomens en het aantal acties nam toe. De actievoerders in Woensdrecht organiseerden bijvoorbeeld een motorenkruistocht dwars door West-Brabant om reclame te maken voor het Vredesaktiekamp en bezetten de vliegbasis steeds vaker.²³⁹ Het ministerie van Defensie trof vanaf het voorjaar van 1984 extra maatregelen om een verdere uitbreiding van activiteiten te voorkomen. Het nam zowel maatregelen op het gebied van de beveiliging als op het terrein van de voorlichting. Minister De Ruiter verzocht de Defensieraad en de Legerraad in maart 1984 met klem alert te zijn op ongewenste publiciteit en te voorkomen dat de geloofwaardigheid van de krijgsmacht hieronder leed.²⁴⁰ Het ministerie van Defensie liet de maatregelen die het in Volkel en Woensdrecht nam door goede voorlichting vergezeld gaan.²⁴¹ Deze voorlichting diende als tegenwicht voor de kritiek van de actievoerders.

Minister De Ruiter, Van Harinxma thoe Slooten en de Bevelhebber der Luchtstrijdkrachten, luitenant-generaal C. Baas, brachten op 21 mei 1984 bovendien een bezoek aan Volkel en Woensdrecht om met eigen ogen te zien hoe de situatie ervoor stond. Op 6 juni 1984 stelde het ministerie van Defensie een onderzoek in naar de structurele verbetering van de beveiliging van Woensdrecht.²⁴² Op Volkel werden in juli 1984 voor de beveiliging 48 extra militairen ingezet. De beveiligers kregen een opleiding waarin de nadruk lag op crisisbeheersing. Het ministerie van Defensie voorzag de vliegbases Volkel en Woensdrecht aan het begin van 1985 van hekwerken die actievoerders moesten tegenhouden.²⁴³ Het totale aantal bewakers bij

alle krijgsmachtdelen werd tussen 1984 en 1988 met 1.391 man uitgebreid. Dit leverde het ministerie van Defensie een extra kostenpost op van 118 miljoen gulden. Aan bouwkundige beveiligingsvoorzieningen gaf het ministerie in deze periode een extra 96,1 miljoen gulden uit.²⁴⁴

Het ministerie van Defensie nam ook maatregelen die betrekking hadden op de omgang met actievoerders. De Directie Operatiën van de Luchtmachtstaf vervaardigde op 30 mei 1984 een instructie 'inzake het optreden tegen mogelijke demonstratieve geweldpleging in vredetijd in Nederland'. Hierin stonden aanwijzingen vermeld voor het wachtpersoneel van de vliegbases. In deze richtlijnen repte het ministerie voor het eerst over 'demonstratieve geweldpleging'. Daarmee bedoelde het acties die varieerden van het zich onbevoegd op militair terrein bevinden en de beschimping van vliegbasispersoneel, tot het gooien van voorwerpen, het vernielen van gebouwen en materieel, brandstichting en geweld tegen personeel.²⁴⁵

Nadat de maatregelen tot stand waren gekomen, ging het kernwapendebat in juni 1984 een andere fase in. Minister-president Lubbers presenteerde op 1 juni het zogenaamde 'junibesluit'. De regering accepteerde de 48 kruisvluchtwapens, maar wilde nog steeds niet tot materiële plaatsing overgaan. Kort na deze regeringsbeslissing voltrokken zich ook veranderingen in het Vredesaktiekamp Woensdrecht. Locoburgemeester S.E. Lenselink verving burgemeester J. de Leeuw, die vanwege een ongeluk in het ziekenhuis was beland. Lenselink gaf de voorkeur aan een harde aanpak van de Vredesaktiekampen. De Mobile Eenheid ontruimde de Vredesaktiekampen in Volkel en Woensdrecht op 25 en 27 juni. De actievoerders spanden een kort geding aan tegen deze ontruiming en bezetten de stoep van het stadhuis in Woensdrecht in afwachting van de rechterlijke uitspraak. De rechter oordeelde midden juli 1984 dat de ontruiming rechtmatig was geweest.²⁴⁶

Ondanks dit oordeel keerden de actievoerders terug naar de omgeving van de vliegbasis Woensdrecht en richtten op verschillende plaatsen kleine Vredesaktiekampjes op, die vervolgens meermaals werden ontruimd en opnieuw opgebouwd.²⁴⁷ Dat veranderde niet toen Lubbers op 1 november 1985 meedeelde dat de regering tot materiële plaatsing van de kruisvluchtwapens zou overgaan.²⁴⁸ Het Vredesaktiekamp organiseerde een zitblokkade voor de hoofdpoot van de vliegbasis om tegen dit besluit te protesteren. Tussen 1986 en 1988 verwierf het kamp bekendheid door de aanwezigheid en acties van de katholiek priester en vredesactivist K. Koning, die zijn onvrede over het militarisme onder meer toonde door F-16's met een bijl te bewerken.²⁴⁹ Het Vredesaktiekamp voerde in de tweede helft van de jaren tachtig echter een achterhoedegevecht.

Het ministerie van Defensie hield in deze periode vast aan eerder genomen maatregelen ten aanzien van het Vredesaktiekamp totdat internationale ontwikkelingen de binnenlandse conflicten inhaalden. Het INF-akkoord - dat R.W. Reagan en Sovjet-leider M.S. Gorbatsjov op 8 december 1987 tekenden - maakte een einde aan de discussie over de kruisvluchtwapens. Dit verdrag legde vast dat nucleaire en conventionele raketten met een bereik tussen 500 en 5.500 kilometer zouden worden vernietigd.²⁵⁰ Op Nederlands grondgebied zouden geen kruisvluchtwapens worden geplaatst. De laatste mensen die tijdens de Koude Oorlog tegen de kruis-

vluchtwapens hadden geprotesteerd, hieven hun Vredesaktiekampen in 1988 op nu hun wens was vervuld.

Terugkijkend op de kernwapenstrijd in de jaren tachtig kan worden geconcludeerd dat de protesten van burgers, dienstplichtigen en beroepsmilitairen tussen 1981 en 1983 een hoogtepunt bereikten. Het ministerie van Defensie geloofde dat de protesten tegen de kernwapens de geloofwaardige inzetbaarheid en daardoor het bestaansrecht van de krijgsmacht op drie manieren aantastten. De Sovjet-Unie zou door de kritiek op de kernwapens kunnen denken dat Nederland geen geloofwaardige tegenstander was en de westerse afschrikingsstrategie als geheel daardoor minder om het lijf had. De kritiek op de kernwapens kon er bovendien toe leiden dat de Nederlandse bevolking de krijgsmacht niet meer serieus nam. De mate waarin zij de krijgsmacht beschouwde als een, in samenwerking met de bondgenoten, geloofwaardige zwaarmacht tegen het Warschaupact bepaalde mede hoe de Sovjet-Unie de inzetbaarheid van de Nederlandse krijgsmacht beoordeelde. De Sovjet-Unie werd wel afgeschrikt door een land waarin de krijgsmacht en de samenleving hun bereidheid toonden om kernwapens in te zetten, maar niet door een land waarin deze bereidheid ontbrak. Ook de geloofwaardigheid van de Nederlandse krijgsmacht in de NAVO kon door de kernwapenprotesten afnemen. Binnen het bondgenootschap kon twijfel ontstaan aan de Nederlandse bereidheid en kundigheid om zijn militaire verplichtingen te vervullen. Het bestaansrecht van de krijgsmacht, dat voor een groot deel op haar internationale bijdrage steunde, kwam hierdoor onder druk te staan.

Breek in en maak openbaar

Niet alleen de protesten tegen de kernwapens bereikten in de eerste helft van de jaren tachtig een hoogtepunt. Onkruit en de VD beleefden tussen 1980 en 1985 eveneens hun *finest hour*. Tussen 1980 en 1985 drongen actievoerders aan het militarisme gelieerde objecten binnen en ontvreemdden daaruit militaire gegevens. Nu het actierepertoire van Onkruit veranderde, kozen de autoriteiten voor een nieuwe aanpak. Vanaf het voorjaar van 1981 gingen zij er steeds vaker toe over daders niet te vervolgen of minder streng te bestraffen. Ze geloofden dat het antimilitarisme hierdoor een halt werd toegeroepen. Het ministerie van Defensie was content met deze beleidsomslag. Het dacht dat het draagvlak van de krijgsmacht in Nederland en de geloofwaardigheid van de Nederlandse krijgsmacht in de NAVO door de nieuwe aanpak het minst onder het antimilitarisme te lijden hadden.

Drie bezettingsacties

Alvorens op deze nieuwe aanpak in te gaan moet eerst worden stilgestaan bij de ideologische en organisatorische veranderingen die zich begin jaren tachtig binnen Onkruit en de VD voltrokken. Deze veranderingen zorgden er namelijk voor dat het actierepertoire van beide organisaties radicaliseerde en de autoriteiten de antimilitaristen anders gingen benaderen. Van grote

invloed op de radicalisering van Onkruid waren de Krakkersrellen, die in 1980 op verschillende plaatsen in Amsterdam uitbraken. De aanleiding hiervoor vormde het besluit van de Amsterdamse gemeenteraad om kraakpanden te ontruimen.²⁵¹ De krijgsmacht was bij de ontruiming van deze panden betrokken en zette militairen, met name van de Koninklijke Marechaussee, en legermaterieel in.²⁵² Onkruid beschouwde deze hulp als een manier waarop de krijgsmacht de bevolking trachtte te onderdrukken.²⁵³ Het feit dat de krijgsmacht tegen de eigen burgers werd ingezet, overtuigde Onkruid ervan dat het antimilitarisme moest worden versterkt om de krijgsmacht als repressief apparaat voorgoed te laten verdwijnen. Om dit te kunnen realiseren besloot Onkruid een actievere houding aan te nemen. Ze wilde niet langer een werkgroep zijn van de VD en ging zelfstandig en zonder subsidie van de dienstweigeraars verder. Er waren in meerdere steden cellen van Onkruid actief, waarvan Onkruid-Amsterdam de grootste was. In totaal beschikte Onkruid over ongeveer honderd aanhangers.²⁵⁴

Terwijl Onkruid zich loskoppelde van de VD, zetten ook de dienstweigeraars hun antimilitaristische koers uit. Nadat zij in 1979 het contact met het ministerie van Sociale Zaken hadden verbroken, richtte de VD in 1980 zelf een werkgroep antimilitarisme op. Deze werkgroep moest de discussie over het antimilitarisme binnen de VD bevorderen en nadenken over de manier waarop de vereniging dit in de praktijk kon brengen.²⁵⁵ De vereniging telde in 1980 circa 1.600 leden.²⁵⁶ In 1981 werd een van de officiële doelstellingen van deze leden 'het militarisme te bestrijden door actief deel te nemen in de antimilitaristische beweging'.²⁵⁷

Het ministerie van Defensie bekeek de antimilitaristische ontwikkelingen met zorg. Bevelhebber der Landstrijdkrachten De Jager scherpste de veiligheidsmaatregelen binnen de krijgsmacht aan. Deze maatregelen dienden vooral de veiligheid van de mobilisatiecomplexen. In de meeste daarvan werd munitie of brandstof opgeslagen of stonden militaire voertuigen geparkeerd. Deze complexen moesten een snelle mobilisatie van de krijgsmacht mogelijk maken in het geval van een Sovjet-dreiging. De Jager wilde niet riskeren dat antimilitaristen de inzetbaarheid van de krijgsmacht in gevaar brachten of dat de NAVO dacht dat zij daartoe in staat waren. Hij maakte in de zomer van 1980 een begin met het uitbreiden van het aantal bewakers met honden, de zogenaamde bewakershondengeleiders. Zij bewaakten de mobilisatiecomplexen en kregen daarvoor de beschikking over portofoons en woningen in de buurt van hun werk. Technische en elektronische hulpmiddelen moesten de mobilisatiecomplexen eveneens beter beveiligen.²⁵⁸

De Jager concentreerde zich niet alleen op de mobilisatiecomplexen, maar hield in augustus 1980 ook rekening met een 'anti-militair gerichte propaganda-actie door niet-militairen' in de vorm van een 'bezetting van (een deel van) een kazerne of ander militair object'.²⁵⁹ Onder een 'bezetting' verstond De Jager het zich op wederrechtelijke wijze heer en meester maken van een lokaliteit of ruimte (van het ministerie van Defensie) door een groep of groepen van personen. De rechthebbende gebruikers konden als een gevolg van deze bezetting hun werk niet meer goed uitvoeren. De antimilitaristen bezetten in zijn ogen objecten om hun verlangens of eisen in te willigen.²⁶⁰

De vrees van de bevelhebber voor antimilitaristische bezettingsacties bleek terecht. Aanhangers van Onkruit probeerden op 11 september 1980 het gebouw van de Nederlandse organisaties voor Toegepast Natuurwetenschappelijk Onderzoek (TNO) binnen de Rijksverdedigingsorganisatie (RVO) in Rijswijk binnen te dringen. Deze actie mislukte, maar een poging van andere sympathisanten om het secretariaat van TNO in Den Haag te bezetten was wel succesvol. Onkruit beschouwde TNO als een onderdeel van het militair-industrieel complex, omdat het in opdracht van het ministerie van Defensie onderzoek verrichte naar wapens, die vervolgens werden geproduceerd. Actievoerders gooiden op het secretariaat documenten uit het raam en raapten ze buiten op. Ze vernielden het interieur, bespotten de muren met spuitbussen en plakten hier antimilitaristische affiches op.²⁶¹

De ministerraad vergaderde over de bezettingsactie. Minister-president Van Agt vond de bezettingsactie 'een zeer ernstige kwestie'. Minister van Defensie De Geus was het met hem eens en zocht naar de oorzaak. Hij geloofde dat deze aanval op het militarisme had kunnen plaatsvinden omdat de directeur van TNO 'onvoldoende besef heeft getoond voor het gebrek aan veiligheidsmaatregelen ter plaatse'.²⁶² De Defensieraad bestudeerde op 17 september de omstandigheden waaronder de bezetting had kunnen plaatsvinden. De raad stelde vast dat Onkruit documenten had kunnen ontvreemden door een 'menselijke fout'. De bureaudiscipline binnen Defensie en de beveiliging van de gebouwen moesten worden verbeterd.²⁶³ Het ministerie van Defensie stelde een informele werkgroep in, die zich onder leiding van de Directie Juridische Zaken moest gaan toeleggen op de beveiliging van defensiegebouwen in Den Haag en omstreken.²⁶⁴ De civiele rechter veroordeelde de tien daders van de bezettingsactie op grond van lokaalvredebreuk tot twee weken gevangenisstraf met een proeftijd van twee jaar. Ze kregen tevens een boete van vijfhonderd gulden opgelegd.²⁶⁵

Onkruit liet zich door deze straffen niet afschrikken. Op 7 januari 1981 bezetten 21 sympathisanten van Onkruit en de VD, onder wie bestuursleden, de informatiewinkel van de Koninklijke Landmacht in Hengelo. Deze '21 van Hengelo' wilden hiermee de 'ronselactiviteiten' van de krijgsmacht in tijden van grote werkloosheid, aan de kaak stellen. Ze wilden de aandacht tevens vestigen op totaalweigeraar L. Klappe, die zich de dag voorafgaande aan de actie voor militaire dienst had moeten melden.²⁶⁶ De actievoerders verbrandden militaire brochures op straat en vervingen deze door antimilitaristische folders. De Koninklijke Marechaussee arresteerde de '21 van Hengelo' kort nadat ze de landmachtbanenwinkel waren binnengedrongen.²⁶⁷

De arrestanten weigerden hun identiteit bekend te maken, maar moesten niettemin op 15 januari voor de politierechter verschijnen. De sympathisanten van Onkruit organiseerden net als tijdens het actiejaar 1979 ordeverstoringen. Ze verhinderden dat de arrestantenwagens konden vertrekken en bezetten uit solidariteit met de arrestanten gedurende een half uur het ministerie van Defensie. Ze wilden dit ministerie ombouwen tot 'instituut voor vredesopvoeding en geweldloze weerbaarheid'.²⁶⁸ Tijdens de rechtszitting waren veertig leden van Onkruit aanwezig, die wederom lange pleidooien hielden. De officier van justitie, P.W. van der Lugt, gooide in zijn reactie op de actie van 7 januari olie op het vuur. Hij stelde: 'Deze criminele geweldda-

den betekenen een aantasting van de rechtsorde. De actie is een uiting van intolerantie. Hoewel het geweld op zichzelf niet ernstig is, roept de actie herinneringen op aan de boekverbrandingen in Hitler-Duitsland'. Hij eiste een gevangenisstraf van zes weken met aftrek van het voorarrest.²⁶⁹ De politierechter in Almelo ging niet in op de vergelijking met het nationaal-socialisme. Wel achtte hij het bewezen dat de 21 daders van de bezettingsactie de landmachtbanenwinkel wederrechtelijk waren binnengedrongen en hier vernielingen hadden aangebracht. Hij vond een gevangenisstraf van zes weken echter te lang. Een te hoge straf versterkte de 'heilige oorlog' die de antimilitaristen tegen het militarisme voerden. De strafmaat moest met zorg worden gekozen, zodat deze heilige oorlog niet werd versterkt maar de antimilitaristen toch een drempel over moesten om antimilitaristische acties te voeren. De politierechter achtte een gevangenisstraf van vier weken geschikt en veroordeelde de 21 daders daartoe.²⁷⁰

De veroordeling van de '21 van Hengelo' bracht verschillende reacties teweeg. De aanhangers van Onkruid probeerden de krijgsmacht en de rechtspraak in de media in diskrediet te brengen en steun te verwerven voor hun strijd tegen het militarisme. Totaalweigeraar Klappe hield een wekelijks dagboek bij in *Hervormd Nederland*. Hij zei hierover in een interview: 'Mijn dagboek werd goed gelezen en ik kreeg veel reacties, wel zo'n tien tot twintig brieven en kaartjes per dag. Ik schreef over mijn dienstweigering, maar meer nog over mijn persoonlijke ervaringen in de gevangenis'.²⁷¹ De vijf advocaten van de '21 van Hengelo' mengden zich ook in het publieke debat. Ze vonden het vonnis tegen hun 21 cliënten 'buiten alle proporties'. Ze hadden geweldloos gedemonstreerd en niets vernield. Deze 'beschaafde' actie moest niet met een gevangenisstraf worden bestraft, maar hooguit met een kleine geldboete. Het was onjuist dat de 21 bezetters werden gebruikt om andere actievoerders te laten zien dat zij beter geen antimilitaristische acties konden organiseren. Volgens de advocaten had de politierechter een 'provinciale misser' gemaakt. Indien de bezetters streng werden bestraft werd het antimilitarisme niet onderdrukt, maar waren juist nieuwe antimilitaristische acties te verwachten.²⁷² De advocaten probeerden de politierechter onder druk te zetten om van strafvervolgung af te zien. De tolerantie en niet de repressie van Onkruid zou nieuwe acties voorkomen.

De publieke reacties en het dreigement van de advocaten maakten indruk. De '21 van Hengelo' kregen in hoger beroep op 7 april 1981 een strafvermindering. Zestien van hen werden veroordeeld tot tien dagen gevangenisstraf en vijf anderen tot een gevangenisstraf van veertien dagen.²⁷³ Deze strafvermindering was revolutionair, omdat het eerdere justitiële beleid ten aanzien van de totaalweigeraars er juist op was gericht de daders streng te bestraffen. In de toekomst zouden actievoerders minder streng worden bestraft. Dit kon, zo was de redenering, wellicht nieuwe acties voorkomen en bovendien werd vermeden dat de actievoerders het militarisme tijdens hun strafprocessen openlijk in diskrediet brachten. Het uit de publiciteit houden van actievoerders werd meteen in de praktijk gebracht. Klappe vertelde in een interview hoe de '21 van Hengelo' na afloop van hun rechtszaak met tussenpozen via de voordeur mochten vertrekken. Hijzelf kreeg een andere behandeling: 'Ik moest via de achterdeur. Daar was een steegje, waar twee mannen in burger in een personenauto zaten. Ik kon geen kant uit. Ze vroegen me of ik Klappe was. Dat leek me duidelijk. Ze brachten me naar Nieuwersluis, waar de

klassieke procedure volgde van het aanbieden van geweer en dienst'. Klappe weigerde zijn militaire en vervangende dienst en zat zijn gevangenisstraf van acht maanden uit in de Arnhemse gevangenis.²⁷⁴

De omslag in het justitiële beleid was ook zichtbaar toen circa 25 actievoerders van Onkruid op 11 maart 1981 het hoofdkantoor van de Rotterdamse Droogdok Maatschappij binnendrongen. De actievoerders hadden deze locatie uitgezocht, omdat het als onderdeel van het Rijn-Schelde-Verolme-concern als scheepswerf diende voor onder andere marineschepen. Onkruid beschouwde het kantoor daarom als schakel binnen het militair-industrieel complex. Actievoerders maakten bedrijfsgegevens buit, maar geen militaire gegevens, want die bevonden zich niet in de kantoorruimte.²⁷⁵ Van dertien daders kon de identiteit worden vastgesteld. De politierechter in Rotterdam veroordeelde hen op 24 juni 1981 tot een gevangenisstraf van vijf maanden, waarvan drie onvoorwaardelijk.²⁷⁶ A.G. van der Spek, A.Ch. van Es en W.J. Willems, allen Tweede Kamerleden voor de PSP, stelden een solidariteitsverklaring op: 'Het aanspannen van een proces tegen actievoerders van Onkruid toont aan, dat het bestaande parlementaire stelsel geen politiek antwoord heeft op de problematiek en gevaren van militaire productie. Actievoerders worden gecriminaliseerd in plaats van dat naar hun eisen geluisterd wordt en dienovereenkomstig gehandeld'.²⁷⁷ De zaak kwam op 25 februari 1982 in hoger beroep voor. De actievoerders werden nu veroordeeld tot een gevangenisstraf van zes weken, waarvan drie weken voorwaardelijk. Antimilitaristen hadden opnieuw, en dit keer onder druk van Tweede Kamerleden van de PSP, een strafvermindering gekregen.²⁷⁸ De rechters leken ervan overtuigd te zijn dat de antimilitaristen alleen de wind uit de zeilen kon worden genomen wanneer zij niet te streng werden bestraft.

De rechters werden wat betreft hun omgang met het antimilitarisme zeker beïnvloed door de manier waarop het kabinet-Den Uyl tussen 1973 en 1977 op terroristen had gereageerd. Volgens historicus B.A. de Graaf legden de politiek, politie en justitie in de jaren zeventig de nadruk op publicitaire terughoudendheid ten aanzien van terroristische organisaties zoals de Rode Jeugd en de Molukse jongeren die in 1975 en 1977 trainen in Wijster en De Punt kaapten en 105 leerlingen en vijf leerkrachten van een basisschool in Bovensmilde gijzelden. Den Uyl weigerde hen als 'terroristen' aan te duiden om het probleem niet groter te maken dan het was. Om dezelfde reden probeerde hij het 'terrorisme' zo veel mogelijk uit de media te houden, en met succes.²⁷⁹ Gezien de positieve ervaringen met het bagatelliseren van terroristen was het de moeite waard de antimilitaristen op dezelfde manier te benaderen. Strengere straffen hadden er voor 1981 toe geleid dat het antimilitarisme werd versterkt in plaats van teruggedrongen. Door het antimilitarisme te bagatelliseren kon dit verschijnsel wellicht wel worden teruggedrongen.

De overval op het Provinciaal Militair Commando

Op 20 mei 1981 bleek echter dat het bagatelliseren van de antimilitaristen in de rechtszaal geennieuwe antimilitaristische acties voorkwam. Onkruid brak op klaarlichte dag in bij het

hoofdkantoor van het Provinciaal Militair Commando (PMC) aan de Van Eeghenstraat in Amsterdam. Onkruid ontvreemde hier personeelsgegevens en documenten over de Nationale Reserve.²⁸⁰ De actievoerders gooiden deze documenten uit het raam. Onkruid schreef hierover in een bulletin dat aan de PMC-inbraak was gewijd: 'Dan komen de echte papieren met zakken en kasten tegelijk, koortsachtig werken we de zakken over het hek'. Buiten stonden zogenaamde 'opraapploegen' klaar om de documenten op te vangen. De 'runners' brachten de documenten vervolgens naar huis. Onkruid zinspeelde met dit begrip op de medewerkers van de inlichtingendiensten die informatie uitwisselden tussen informanten en analisten. 'De fietsers gaan volgepakt, soms met prei of een kropje sla bovenop, weg', zo schreef Onkruid over het vervoer van de militaire documenten.²⁸¹

Voor zowel de politie, de BVD, de LAMID als het ministerie van Defensie kwam de overval als een volslagen verrassing.²⁸² Het hoofd van de afdeling S2/S3 van de Landmachtstaf, verantwoordelijk voor Inlichtingen en Operatiën, bemoeide zich direct met de overval. Hij gaf de Koninklijke Marechaussee opdracht om voorafgaande aan haar onderzoek de documenten te verzamelen die zich na de overval nog op straat bevonden. Tijdens zijn bezoek aan het PMC-gebouw later die middag trof hij deze documenten echter nog gewoon op straat aan en was 'min of meer ontploft en heeft de kapitein [van de Koninklijke Marechaussee] onjuist bejegend'. De ruzie werd in persoonlijke aanwezigheid van de Provinciaal Militair Commandant uitgepraat en bijgelegd. De papieren werden na de ruzie alsnog opgeraapt. In het procesverbaal klonk volgens het hoofd van de afdeling S2/S3 echter nog wel 'enig zeer' door dat herinnerde aan het conflict. Het onderzoek van de Koninklijke Marechaussee verliep evenmin vlekkeloos door het gedrag van het personeel van het Provinciaal Militair Commando tijdens dit onderzoek. Dit had ruimtes betreden die nog niet op dactyloscopische sporen waren gecontroleerd. Het gevolg daarvan was dat mogelijke vingerafdrukken van daders waren uitgewist.²⁸³ De politie kon, onder meer door het ontbreken van deze vingerafdrukken, geen daders van de overval oppakken.²⁸⁴

Binnen het ministerie van Defensie wond staatssecretaris Van Lent zich op over de informatie die Radio Stad Amsterdam over de inbraak naar buiten bracht.²⁸⁵ Het was voor de krijgsmacht al pijnlijk genoeg dat antimilitaristen op klaarlichte dag hadden ingebroken en deze radiozender gaf daar ook nog eens veel aandacht aan. Van Lent stelde voor het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk naar aanleiding van de radio-uitzending een brief te sturen 'om een toetsing te bewerkstelligen van de uitzending aan de regels van de omroepwet'.²⁸⁶ Dit verzoek herinnert aan 1970, toen de VPRO-uitzending over sabotage in de krijgsmacht door hetzelfde ministerie aan de omroepwet werd getoetst. Directeur Juridische Zaken Van Harinxma thoe Slooten stelde echter: 'Optreden tegen publiciteitsmedia - met name Radio Stad Amsterdam - meen ik vooralsnog te moeten ontraden. Slechts indien bewezen zou kunnen worden dat wezenlijke staatsgeheimen worden gepubliceerd, ware een dergelijk optreden mijns inziens te overwegen'.²⁸⁷ In alle andere gevallen was het moeilijk de samenleving van de ernst van de situatie te overtuigen. De directeur stelde dat 'de publieke opinie de werkelijke betekenis van dergelijke acties, die geenszins ludiek zijn, onderschat'. Hij was van mening dat strenge

maatregelen olie op het vuur gooiden. 'Het escalerend effect ligt niet bij de overheid, maar bij de activisten zelf', zo beweerde hij.²⁸⁸ Het was begrijpelijk dat het ministerie repressief wilde reageren, maar dit zou de antimilitaristen alleen maar in de hand werken.

Van Harinxma thoe Slooten wist Van Lent te overtuigen. De staatssecretaris besloot Radio Stad Amsterdam niet te bestraffen voor de berichtgeving over de inval. Ook het ministerie van Defensie was er nu van overtuigd dat aan het antimilitarisme en de berichtgeving daarover niet te veel aandacht moest worden besteed. Dat vond ook secretaris-generaal van de NAVO Luns, hoewel hij het niet kon laten openlijk zijn boosheid over de inval te tonen: 'Wat hier gebeurd is heeft ons uiteraard ten zeerste ontsteld - men raakt hier aan de kern van de Natoproblematiek, derhalve hebben wij voorlopig geen kommentaar. Hoe minder publiciteit hoe beter, wij lossen deze zaken intern op'.²⁸⁹

Terwijl het ministerie van Defensie de overval op het PMC-kantoor zo veel mogelijk probeerde te negeren, trachtte Onkruid deze gebeurtenis juist publicitair uit te buiten. Om hun daad interessanter te laten lijken beweerden de actievoerders bijvoorbeeld dat ze documenten met de classificatiegraad 'geheim' hadden buitgemaakt.²⁹⁰ Het ministerie van Defensie ontkende dat ten stelligste, wat ook juist was.²⁹¹ Onkruid vervalste zelf de classificatiegraad van de documenten door het woord 'dienst' in 'dienstgeheim' weg te halen.²⁹² Een gedeelte van de in beslag genomen documenten werd in 1981 in vier zogenaamde *PMC-papers* gepubliceerd. Onkruid zinspeelde bij de naamgeving op de *Pentagon papers*, die zeer geheime informatie bevatten over de Vietnam-oorlog en die in 1971 door de *New York Times* werden gepubliceerd.²⁹³ In de *PMC-papers* drukte Onkruid militaire documenten af over de taken van de krijgsmacht in oorlogstijd. Ze schreef tevens over de manier waarop de krijgsmacht in vreedstijd haar 'inzet tegen de eigen bevolking' vormgaf wanneer die bevolking werd beschouwd als een gevaar voor de binnenlandse orde.²⁹⁴ Onkruid beschuldigde de krijgsmacht ervan de samenleving niet te beschermen maar zich juist tegen haar te keren.

De krijgsmacht stelde met ongenoegen vast dat militaire gegevens in de *PMC-papers* voor iedereen toegankelijk werden gemaakt. De plaatsvervangend Bevelhebber der Landstrijdkrachten, generaal-majoor J. Schaberg, vreesde dat het uitlekken van militaire gegevens de geloofwaardigheid van de Nederlandse krijgsmacht schaadde, vooral wanneer antimilitaristen in de toekomst informatie zouden buit maken over de NAVO en het bondgenootschap hierover moest worden geïnformeerd. Hij stelde in een notitie: 'Ik zou bijvoorbeeld tot alle prijs willen voorkomen dat NATO-gegevens in verkeerde handen komen. We moeten zoiets wel in Brussel melden en staan dan als Nederland wel voor schut. Dan maar geen daders meer vinden'.²⁹⁵ De generaal-majoor hechtte meer waarde aan het positieve oordeel van de NAVO over de krijgsmacht dan aan het oppakken van daders. Wanneer de daders bekend waren, moesten zij ook worden bestraft. In dat geval werd benadrukt dat de krijgsmacht de inbraken niet had kunnen voorkomen. Onkruid zou de rechtszaken bovendien opnieuw kunnen gebruiken om de krijgsmacht, het militarisme of zelfs de NAVO in diskrediet te brengen. Daardoor zou de Nederlandse krijgsmacht internationaal opnieuw in verlegenheid worden gebracht. Als gevolg kon binnen de NAVO twijfel ontstaan of Nederland wel een toegewijde bondgenoot was.

Nadat de gemoederen binnen het ministerie van Defensie weer iets waren bedaard, stelden de bewindslieden een intern onderzoek in naar de veiligheidsmaatregelen die het Provinciaal Militair Commando had genomen om calamiteiten te voorkomen. De resultaten van dit onderzoek waren teleurstellend. In zijn toelichting in de Defensieraad stelde de Directeur Juridische Zaken dat de instructie voor de officier van het garnizoenspiket voorschreef dat hij in actie moest komen wanneer er sprake was van 'onvoorziene dienstaangelegenheden'. De instructie vermeldde tevens dat hij tijdens zijn dienst een pistool moest dragen en in zijn linkerbroekzak tien patronen bij zich moest hebben. De adjudant-onderofficier had zijn pistool op 20 mei echter in de kast achtergelaten met de lege magazijnen ernaast en de munitie in een apart doosje. De sleutel tot deze kast lag in een andere kast. De Defensieraad betreurde deze nalatigheid. Van het dragen van het pistool had immers een preventieve werking kunnen uitgaan, 'met name indien de betrokkene daarmee een wat dreigende houding had aangenomen'.²⁹⁶

Het Provinciaal Militair Commando werd naar aanleiding van de overval beter beveiligd. De Nationaal Territoriaal Commandant besloot op 1 september 1981 dat het gebouw voortaan door een gewapende patrouille van ten minste twee dienstplichtigen werd bewaakt.²⁹⁷ De Provinciaal Militair Commandant stelde voor 185.200 gulden uit te geven aan een betere infrastructurele beveiliging van het PMC.²⁹⁸ Bevelhebber der Landstrijdkrachten Roos drong er op aan meer brandkasten en kluizen aan te schaffen. De Commandant der Koninklijke Marechaussee, generaal-majoor H.C. de Bruijn, was het met hem eens, maar wilde bovendien dat er meer inlichtingen over actiegroepen zouden worden verzameld.²⁹⁹

De inbraak in het Provinciaal Militair Commando bracht een discussie op gang over de bewaarplaatsen van geclassificeerde gegevens. De minister van Defensie vroeg de Defensieraad na te gaan of deze gegevens in het vervolg bij elkaar en op goed beveiligde locaties konden worden bewaard.³⁰⁰ De overval kwam bij de informele werkgroep die zich na de inbraak in het TNO-secretariaat met de beveiliging van Defensieobjecten had beziggehouden, 'in behandeling'. De werkgroep kreeg op 7 oktober 1981 een officiële status en opereerde vanaf toen onder de naam Stuurgroep Beveiliging Defensieobjecten. De Directeur Juridische Zaken werd de voorzitter van deze stuurgroep, wier taakgebied niet langer Den Haag en omstreken was, maar heel Nederland.³⁰¹

Ondanks deze veiligheidsmaatregelen en de poging om de overval op het PMC-kantoor zo veel mogelijk te bagatelliseren en te negeren, kwam deze in januari 1982 opnieuw voor korte tijd in de publieke belangstelling te staan. Onkruit probeerde zo te voorkomen dat haar actie werd gebagatelliseerd. Ze vestigde hier opnieuw de aandacht op door een driedaagse tentoonstelling te organiseren in Paradiso, die op 17 januari van start ging en op 20 januari zou eindigen met het veilen van de originele documenten uit het PMC-kantoor. Onkruit bereidde deze tentoonstelling minutieus voor:

'De expositiestukken komen pas op het laatste moment naar Paradiso. Ze zijn veiligheidshalve over een aantal adressen in Amsterdam verspreid. Het gaat om zestig borden van ruim een vierkante meter. Daar hangen we originele documenten op met een toe-

lichtende tekst. We zullen vooral laten zien welke binnenlandse functie het leger moet krijgen in tijden van spanning. Daarbij draait het niet alleen om bescherming tegen externe gevaren, maar wel degelijk ook om het beheersen van opstandige bewegingen in eigen land'.³⁰²

Nu Onkruid de aandacht opnieuw op de *PMC-papers* vestigde, stelden de boekhandelaren van de Amsterdamse boekhandels Van Gennep en Atheneum ze in januari in hun etalage voor het publiek tentoon.

Reacties op de tentoonstelling bleven niet uit. Anders dan het ministerie van Defensie was de Amsterdamse politie duidelijk niet bereid de actievoerders van Onkruid, de *PMC-papers* en de tentoonstelling te negeren. Agenten deden op 14 januari een inval in de boekhandels Van Gennep en Atheneum en arresteerden de eigenaren.³⁰³ Op 18 januari 1982 nam de recherche de originele documenten van de tentoonstelling in Paradiso in beslag. Onkruid kon deze documenten nu niet meer veilen, maar zette de tentoonstelling wel met replica's voort.³⁰⁴

De politieke partijen richtten hun aandacht eveneens op de tentoonstelling en de gang van zaken rondom de boekhandelaren. De Tweede Kamerleden voor de VVD H. Wiegel en E.H.Th.M. Nijpels stelden Kamervragen aan minister van Justitie J. de Ruiter (CDA), die vanaf 4 november 1982 minister van Defensie zou worden. Ze vroegen hem waarom de tentoonstelling pas op de tweede dag was ontruimd en waarom de boekhandelaren waren gearresteerd. De Ruiter antwoordde hierop dat om 'tactische redenen' pas op 18 januari tot inbeslagname was overgegaan. De tentoonstelling was namelijk alleen op die avond voor het publiek gesloten. Een duidelijk antwoord op de vraag waarom de boekhandelaren waren gearresteerd gaf hij niet.³⁰⁵ Tweede Kamerlid voor de PSP A.Ch. van Es nam geen genoegen met dit antwoord. Zij vroeg De Ruiter eveneens waarom de politie de boekhandelaren had vastgenomen. Volgens de minister was kort voor hun arrestatie gebleken dat ze een document in hun etalage hadden liggen waarvan de geheimhouding het staatsbelang diende. De boekhandelaren waren gearresteerd omdat zij weigerden mee te werken aan het onderzoek van de politie naar deze documenten.³⁰⁶

Ook in de samenleving werd de druk op de minister van Justitie opgevoerd. Meer dan vijftig drukkerijen, uitgeverijen en boekhandels schreven een open brief aan de Amsterdamse officier van justitie, waarin ze hun verontwaardiging uitten over de behandeling van hun twee collega's. Ze lieten hem weten meer begaan te zijn met het lot van de individuele burger dan met het lot van de staat. De VVDM beschouwde de arrestaties als een vorm van censuur en bood de *PMC-papers* te koop aan.³⁰⁷ In de linkse media verschenen verontwaardigde krantenartikelen over de arrestaties met titels als 'Boekhandelaar vindt arrestatie "gedoe om niks" ', 'Boekhandelaren als staatsgevaarlijk gearresteerd' en 'Boekhandelaren ten onrechte gearresteerd'.³⁰⁸

Onder invloed van deze politieke en maatschappelijke druk besloot het Openbaar Ministerie de boekhandelaren na bijna een etmaal weer op vrije voeten te stellen.³⁰⁹ De politiegang na de inbeslagname van de *PMC*-documenten in Paradiso niet opnieuw tot actie over en

dat stelde circa zesduizend mensen in de gelegenheid om de tentoonstelling te bezichtigen.³¹⁰ De Ruiter wilde echter niet toegeven dat de boekhandelaars als gevolg van politieke en maatschappelijke druk weer op vrije voeten waren gesteld. Hij schreef de arrestatie van de boekhandelaars toe aan een 'beoordelingsfout' van het Openbaar Ministerie. Bij nader inzien diende hun arrestatie niet 'het belang der zaak'.³¹¹ Dit belang was het niet versterken van het antimilitaristische protest door arrestaties en strafvervolgingen.

De Ruiter stelde bovendien dat de gestolen documenten niet langer van vertrouwelijke aard waren en bagatelliseerde door deze opmerking het belang van de stukken. Niettemin weigerde hij de documenten uit het PMC-kantoor openbaar te maken. Hij zei dat 'een dergelijke actieve informatieverstrekking' slechts kon plaatsvinden 'wanneer dit in het belang is van een goede democratische bestuursvoering'.³¹² De documenten moesten met andere woorden niet worden verspreid wanneer dit er slechts toe diende de nieuwsgierigheid van de bevolking te bevredigen. Dit gezegd hebbende verslapt de politieke en maatschappelijke aandacht voor de overval op het PMC-kantoor weer snel.

De Cannerberg-affaire

De rust binnen de krijgsmacht keerde echter nog niet terug. Integendeel, uit onverwachte hoek ontstond juist nieuwe ophef. Op 15 juni 1982 werd de VVDM - die zich tot dan toe op de kernwapenprotesten had geconcentreerd - beschuldigd van antimilitaristische activiteiten. Twee leden van het hoofdbestuur, O. van Rijswijk en P. van Wijk, en twee leden van het Bredase afdelingsbestuur, S. Boot en F. Maas, werden ervan verdacht geheime militaire tekeningen te hebben ontvreemd. De kwestie kwam aan het rollen door een telefoongesprek dat Boot - die werkzaam was bij de Directie Gebouwen, Werken en Terreinen van het 1e Geniecommandement in Breda - op 15 juni voerde. Hij sprak over tekeningen van een geheime bunker die hij onder ogen had gekregen. Een burgerambtenaar van het 1e Geniecommandement ving het telefoongesprek op en stelde de veiligheidsofficier van het garnizoen in Breda hiervan op de hoogte. Deze officier beoordeelde de tekeningen waar Boot over had gesproken als 'zeer geheim' en informeerde op 16 juni de Koninklijke Marechaussee. Boot werd nog dezelfde dag gearresteerd op grond van het 'in gevaar brengen van de staatsveiligheid'. Hij gaf toe lichtdrukken te hebben gemaakt van twee militaire tekeningen. Op verzoek van Van Rijswijk had hij deze tekeningen naar de Hojelkazerne in Utrecht gezonden. De Koninklijke Marechaussee arresteerde Van Rijswijk op 17 juni en stelde hem eveneens in voorlopig arrest. Van Wijk werd aangehouden nadat Boot had toegegeven met hem te hebben getelefoneerd. Maas werd op 24 juni gearresteerd, omdat hij op 10 juni een afspraak met Van Wijk en Boot zou hebben gehad over de vervaardiging en de verzending van de lichtdrukken. Hij werd op 28 juni echter weer vrijgelaten.³¹³

De Bvd - die zich altijd al voor zowel de activiteiten van de VVDM als het antimilitarisme had geïnteresseerd - onderzocht de kwestie van de gestolen tekeningen. De bond kwam tot de conclusie dat de tekeningen waarschijnlijk het in de mergelgrotten aangelegde NAVO-

complex De Cannerberg in Zuid-Limburg als onderwerp hadden. De Cannerberg zou in het geval van een oorlog onderdak bieden aan het hoofdkwartier van de NAVO-verdediging van Noord-West-Europa, dat hier beschermd zou zijn tegen eventuele atoomaanvallen.³¹⁴ De BvD gaf een bulletin uit met de titel *Staatsgeheimen tegen de VVDM* en informeerde de bevolking hierin over de 'Cannerberg-affaire'. De bond drukte in dit boekje onder meer dagboekfragmenten van Van Rijswijk af, mediareacties op de Cannerberg-affaire en zelfs een strip die zich afspeelde in het NAVO-complex.³¹⁵

Afgezien van de BvD reageerde ook de VVDM zelf op de Cannerberg-affaire. Ze ontkende als vereniging bij de kwestie betrokken te zijn.³¹⁶ Om dit duidelijk te maken werden Boot, Van Rijswijk en Van Wijk geschorst. In een artikel in *De Groene Amsterdammer*, getiteld 'De nacht van de matennaaiers', lichtte lid van het dagelijks bestuur H. de Wit deze beslissing toe en legde hij uit wat voor impact de Cannerberg-affaire had op de VVDM als vereniging:

'Toen wij dinsdagnacht op de Hojelkazerne terugkeerden van bezoek aan andere kazernes bleek uit de verhalen van de bestuurders hoe ongunstig daar de reacties op de arrestatie waren. We hebben 's nachts een bestuursvergadering belegd, waarbij we voor de vraag stonden hoe je duidelijk kunt maken dat je je als organisatie niet met zulke dingen bezighoudt. En hoe je het vertrouwen in het bestuur kunt handhaven. Het gaat om zware beschuldigingen die indirect de VVDM in diskrediet brengen. Wij hebben van het begin af aan gezegd dat ze iets hebben gedaan dat buiten de organisatie om is gegaan. Maar dat vind je in de kranten niet terug, ze schrijven daar over VVDM-bestuurders. Wij vonden het beter hen tijdelijk van hun functie te ontheffen'.³¹⁷

Net als eerder de overval op het PMC-kantoor leidde nu ook de Cannerberg-affaire tot felle maatschappelijke en politieke reacties. De VVDM richtte het steuncomité 'Handen af van de VVDM' op om de arrestatie van de drie leden op te helderen en te voorkomen dat het functioneren en de reputatie van de VVDM door de affaire werden geschaad. De BvD, het KSTK, de PSP, de CPN, de IKB, het comité Stop de Neutronenbom, het IKV en Rebel - de jongerenorganisatie van de Socialistische Arbeiders Partij³¹⁸ - sloten zich aan bij het steuncomité.³¹⁹ Dit comité vermoedde - samen met *Trouw*, *De Volkskrant*, het *Algemeen Dagblad* en *Vrij Nederland* - dat het ministerie van Defensie niet-geheime tekeningen had geselecteerd en die met opzet onder de aandacht van Boot had gebracht. Het was er vanuit gegaan dat hij deze tekeningen zou ontvreemden en Van Rijswijk hierover zou informeren. Van Rijswijk was niet alleen hoofdbestuurslid van de VVDM maar was bovendien zeer actief op het gebied van de kernwapenprotesten en de *site*-wachtweigering. Wanneer hij zich met het verspreiden van de militaire tekeningen inliet maakte hij zich net als Boot schuldig aan staatsgevaarlijke activiteiten. De Koninklijke Marechaussee kon beiden op grond hiervan arresteren. Daardoor verdween Van Rijswijk als belangrijke spil in het protest van de dienstplichtigen tegen de kernwapens uit

beeld. Het ministerie van Defensie hoopte bovendien dat de VVDM zich door de twee arrestaties geïntimideerd zou voelen en haar verzet tegen de kernwapens zou staken.³²⁰

In de Tweede Kamer vroegen Kamerleden van de progressieve partijen en de CPN staatssecretaris van Defensie Van Houwelingen of er een verband bestond tussen de arrestaties en het beleid van het ministerie van Defensie ten aanzien van militairen met gewetensbezwaren tegen kernwapens. Van Houwelingen ontkende dit verband.³²¹ Uit de archieven blijkt dat Van Houwelingen de waarheid sprak. Het ministerie had de Cannerberg-affaire niet uitgelokt, maar werd hierdoor juist onaangenaam verrast. In tegenstelling tot wat het steuncomité en de kranten beweerden had het ministerie niet opzettelijk tekeningen verspreid en al helemaal geen niet-geheime tekeningen. Van Mierlo was juist van mening dat de tekeningen die Boot had buitgemaakt wel degelijk van militaire betekenis waren. Hij schreef de officier-commissaris bij de Arnhemse arrondissementskrijgsraad: 'Ik heb de bewuste tekeningen persoonlijk onder ogen gehad. Ik kan u meedelen dat deze tekeningen onder meer een plattegrond te zien gaven van een vitale en daardoor geheime voorziening ten behoeve van de bondgenootschappelijke verdediging'. Van Mierlo beschouwde de Cannerberg-affaire bovendien als ernstig. Hij stelde dat de staatsveiligheid door het uitlekken van deze tekeningen werd geschaad. Doordat ze een NAVO-object als onderwerp hadden, bracht de diefstal ook de positie en de reputatie van Nederland in de NAVO aan het wankelen.³²² Wat zou het bondgenootschap van de Nederlandse krijgsmacht denken, wanneer bleek dat haar eigen dienstplichtigen geheime NAVO-stukken hadden ontvreemd? Geloofde de NAVO nog steeds dat de Nederlandse krijgsmacht een betrouwbaar en inzetbaar instrument was tegen de Sovjet-Unie, wanneer ze niet eens grip leek te hebben op haar eigen militairen?

Gezien de ernst van de Cannerberg-affaire en de strafbare feiten die de daders hadden gepleegd, trachtte de auditeur-militair een aanklacht op te stellen tegen Van Rijswijk, Boot en Van Wijk. Dat bleek geen gemakkelijke opgave te zijn, omdat op de tekeningen geen classificatiegraad was vermeld. Minister Van Mierlo en het Centraal Departementaal Beraad beschuldigden de geniecommandant in Breda ervan onzorgvuldig met de tekeningen te zijn omgegaan, waardoor niet kon worden bewezen dat ze wel degelijk geclassificeerd waren. Om hier toch duidelijkheid over te verkrijgen vroeg de auditeur-militair aan de betrokkenen welke classificatiegraad zij aan de tekeningen toedichtten. Zij konden hierover echter geen onderlinge overeenstemming bereiken. Zo was de veiligheidsofficier te Breda van mening dat de tekeningen tenminste 'confidentieel' waren. De veiligheidsofficier van de NAVO in Brunssum beschouwde de tekeningen als 'waardevolle stukjes in een legpuzzle', met de classificatiegraden 'NATO-restricted' en 'Dienstgeheim'. Het hoofd van de Sectie Veiligheid van de Landmachtstaf, kolonel A.W. Schulte, schatte de tekeningen als 'geheim' in. De commandant van het Geniecommandement verklaarde dat slechts de objecten waarop de tekeningen betrekking hadden 'geclassificeerd' waren, maar de tekeningen zelf niet. Deze tekeningen waren zelfs naar een niet-gescreend aannemingsbedrijf gestuurd.³²³

Met zo veel verschillende meningen wist de auditeur-militair niet wie van de betrokkenen hij moest geloven. Het NAVO-hoofdkwartier, van wie de tekeningen afkomstig waren,

was de enige instantie die uitsluitsel kon geven over de classificatiegraad van de tekeningen. Daarvoor moest de auditeur-militair de NAVO echter meedelen dat dienstplichtigen mogelijk geheime NAVO-tekeningen in handen hadden gekregen.³²⁴ Hij voelde daar weinig voor, aangezien het ministerie van Defensie voor een negatief oordeel van het bondgenootschap vreesde. In plaats van de NAVO om uitsluitsel te vragen en op grond van dat antwoord een aanklacht op te stellen, gaf de auditeur-militair te kennen dat 'de bewijspositie te zwak [was] om de beklaagden te dagvaarden met een goede kans op een veroordelend vonnis'.³²⁵

Anders dan de auditeur-militair betoonde minister Van Mierlo zich 'gezien de ernst van het vergrijp' wel een voorstander van het 'aansturen op een proces, waarin de rechter de beklaagden hoogstvermoedelijk zal ontslaan van rechtsvervolging'. Hij wilde de samenleving door middel van dit proces duidelijk maken dat het ontvreemden van geclassificeerde tekeningen een strafbaar feit was.³²⁶ De minister realiseerde zich echter desondanks dat aan het aansturen op een strafproces ook een groot nadeel kleefde. De tekeningen moesten in dat geval namelijk ter beschikking worden gesteld aan de krijgsraad, de verdachten en hun advocaten. Van Mierlo wilde hierin terughoudendheid betrachten, zodat niet nog meer personen de tekeningen onder ogen zouden krijgen. Hij deelde de officier-commissaris van de Arnhemse Arrondissements-krijgsraad mee dat hij de betreffende tekeningen alleen 'in strikte beslotenheid en onder de verplichting van geheimhouding van de daaruit af te leiden gegevens' ter beschikking wilde stellen aan de betrokkenen bij de rechtszaak. Hij was tevens bereid de tekeningen aan twee door de officier-commissaris gekwalificeerd geachte deskundigen te tonen.³²⁷

Ondanks Van Mierlo's voorkeur voor het houden van een strafproces besloot de auditeur-militair hier op 14 oktober 1982 definitief van af te zien. Het was te moeilijk gebleken een aanklacht tegen Van Rijswijk, Boot en Van Wijk op te stellen en een strafproces zou de reputatie van de Nederlandse krijgsmacht in de NAVO te sterk aantasten. Van een strafrechtelijke vervolging werd bovendien afgezien 'om extra publicitaire verwickelingen te voorkomen'.³²⁸ De beslissing van de auditeur-militair liet zien dat hij en het ministerie van Defensie er wederom voor hadden gekozen de antimilitaristen te negeren om het antimilitarisme als protestvorm te laten verdwijnen en de geloofwaardigheid van de Nederlandse krijgsmacht te redden.

Het ministerie verlegde vervolgens zijn aandacht van de daders van de Cannerberg-affaire naar de beveiliging van militaire gegevens, net zoals het dat na de overval op het PMC-kantoor had gedaan. Op 20 december kwam een 'militair driehoeksoverleg' tot stand tussen het ministerie van Defensie, de krijgsmacht en het Openbaar Ministerie, dat zo nodig met onder meer opsporingsambtenaren, de verwijzingautoriteit en de landelijk spionageofficier kon worden aangevuld.³²⁹ Het ministerie stelde ook een 'procedure in spionagezaken en andere belangrijke veiligheidsgevoelige zaken' op. Officieren mochten in het geval van een toekomstige spionage- of andere veiligheidsgevoelige kwestie niet zelfstandig beslissingen of maatregelen nemen, 'die de opsporing dan wel de verdere rechtsgang kunnen beïnvloeden'. In plaats daarvan moesten ze hun commandanten terstond inlichten, die op hun beurt weer contact zouden leggen met het Openbaar Ministerie en de Directie Juridische Zaken. Vervolgens kon dan een 'breed vooroverleg' plaatsvinden tussen minister en bevelhebbers over de betreffende spionage-

of veiligheidsgevoelige zaak. Dit moest voorkomen dat het gecompromitteerde object te veel in de aandacht van derden geraakte.³³⁰

De LAMID 'een fikse slag' toegebracht

De veiligheidsmaatregelen van het militair driehoeksoverleg markeerden het einde van de Canerberg-affaire, maar lieten het antimilitarisme niet verdwijnen. Onkruit was nog steeds actief en zocht continu naar nieuwe actievormen om het draagvlak van de krijgsmacht te ondermijnen. In de nacht van 18 of 19 november 1984 besloten actievoerders de Utrechtse Knoopkazerne binnen te dringen. Hier bevond zich het 450e Contra Inlichtingen Detachement (CID), een van de drie detachementen van de LAMID die zich met het verzamelen van contra-inlichtingen bezighield.³³¹ Onkruit koos dit object niet alleen uit omdat het een onderdeel van de krijgsmacht was dat ze tot dan toe ongemoeid had gelaten. De actievoerders hoopten door de inbraak tevens aan de weet te komen of en in welke mate de LAMID hen observeerde. Zij, de linkse kranten en de politici van linkse partijen zoals de PSP en de PPR vermoedden dat de LAMID zich voor de vredesbeweging en de antimilitaristen interesseerde, ook al had minister van Binnenlandse Zaken E. van Thijn (PvdA) in 1981 beweerd dat de vredesbeweging als geheel geen aandachtspunt vormde voor de Nederlandse inlichtingendiensten.³³²

De gegevens die Onkruit in november 1984 buitmaakte bewezen dat de uitspraak van Van Thijn onjuist was. De inbraak bracht onder meer het bestaan van het Fatima-project aan het licht, het inlichtingenproject dat de LAMID in 1979 had opgestart.³³³ Onkruit publiceerde haar nieuw verworven gegevens in vier *CID-dossiers*, die tussen februari en april 1985 als bijlage verschenen bij onder andere de *Vredesaktiekrant*, het krakersblad *Bluf*, het vredesmagazine *Springstof*, het blad *Afval* van de anti-kernenergiebeweging, het maatschappijkritische blad *Kleintje Muurkrant* en het anarchistische maandblad *De Zwarte*. In *CID-dossier 001* deed Onkruit uit de doeken op welke manier het Contra Inlichtingen Detachement de vredesbeweging in de gaten hield. Ze drukte het zogenaamde Infiltratie beïnvloedingsschema af, waarin het CID van de LAMID had aangegeven welke contacten en vertakkingen er bestonden tussen de verschillende organisaties uit de vredesbeweging. Het schema toonde een lijn die van de RAF naar het Algemeen Bestuur van de VVDM en de leden van de BvD, de IKB en de PPR liep.³³⁴

Onkruit publiceerde in *CID-dossier 002* namen, functies, adressen en telefoonnummers van (ex-)medewerkers van de Koninklijke Landmacht, de LAMID, de BVD, de Koninklijke Marechaussee, de LUMID en de politiekorpsen. De activisten hadden tijdens de inbraak namelijk een lijst gevonden met deze persoonsgegevens.³³⁵ Na de publicatie van deze lijst werden de mensen die erop stonden een paar weken lang lastig gevallen. Hun huizen werden beklad, ze werden telefonisch bedreigd en onbekenden postten in de buurt van hun huizen.³³⁶ De *CID-dossiers 003 en 004* bevatten de methodes en tactieken van het detachement. Onkruit had er naar eigen zeggen bijvoorbeeld bewijs voor dat het CID rectoren, conrectoren en ander schoolpersoneel had 'gespot' en aangeworven. Zij hadden de opdracht gekregen de namen van onbetrouwbare jongeren aan het detachement door te geven.³³⁷

Het openbaar worden van de geheime informatie over het Contra Inlichtingen Detachement en de publicatie van deze gegevens was problematisch voor het functioneren en de reputatie van de LAMID. De medewerkers van het CID beschouwden de inbraak als 'een grote ramp'.³³⁸ Ook de Marinestaf concludeerde dat de LAMID 'een fikse slag' was toegebracht.³³⁹ De LAMID zat er met name mee in zijn maag dat persoonsgegevens waren uitgelekt en beschouwde dit als een gevaar voor de staatsveiligheid:

'De openbaarmaking van gegevens omtrent de organisatie, samenstelling, taken en werkwijzen alsmede in het bijzonder de namen etc. van medewerkers van een Inlichtingen en Veiligheidsdienst, dient te worden beschouwd als strijdig met de veiligheid van de Staat, nog afgezien van de effecten van deze openbaarmaking in het kader van de bescherming van de persoonlijke levenssfeer van Inlichtingen en Veiligheidspersoneel'.³⁴⁰

Na de inbraak verhuisde het Contra Inlichtingen Detachement meteen naar een andere locatie. De dienst probeerde zich zo veel mogelijk op de vlakte te houden en zo min mogelijk activiteiten te ontplooiën. Een tijd lang 'mocht er niets meer'.³⁴¹ De Sous-Chef Operatiën wilde geen daders oppakken. Hij stelde: 'De minister van Justitie heeft van mijn ambtenaren - gesteund door de Directie Juridische Zaken - het advies gekregen niet tot actie over te gaan'.³⁴² Zonder daders zou er geen rechtszaak volgen waarin Onkruid het publieke draagvlak en de praktijken van de krijgsmacht, en het Contra Inlichtingen Detachement als onderdeel daarvan, opnieuw kon ondermijnen. Het voorval kon dan zo snel mogelijk worden vergeten. In het kader daarvan weigerde het ministerie van Defensie maatregelen te nemen toen Onkruid de *CID-Dossiers* publiceerde. De LAMID beweerde naar buiten toe consequent dat de buitgemaakte documenten alleen de classificatiegraad 'confidentieel' droegen en dat de inbraak geen grote impact had op de inlichtingendienst.³⁴³

'Gesnuffel en gewroet' door de militaire inlichtingendiensten

Het ministerie van Defensie en de LAMID deden hun best het effect van de inbraak bij het Contra Inlichtingen Detachement en de publicatie van de *CID-dossiers* te bagatelliseren en te negeren. Ze waren daarin echter niet succesvol, want de VVDM en de media besteedden veel aandacht aan de inbraak en de publicaties van de *CID-dossiers*. De VVDM schreef in haar tijdschrift *Twintig* dat de Nederlandse inlichtingendiensten bij gebrek aan werkelijke vijanden op spoken waren gaan jagen. Hun methodes waren volgens *Twintig* dubieus: 'Geen zee gaat deze geheim agenten te hoog om hun nieuwsgierigheid te bevredigen. Als het nodig is gaan de spionnen buiten hun boekje. Want zij zijn toch een "geheime dienst" en een kenmerk daarvan is dat hun gesnuffel, gewroet en misdaden "geheim" blijven'.³⁴⁴ De linkse kranten benadrukten het verschil tussen de uitspraak van Van Thijn uit 1981 - dat de Nederlandse inlichtingendiensten de vredesbeweging niet als geheel in de gaten hielden - en de opmerking van Onkruid dat

meerdere organisaties uit de vredesbeweging werden geobserveerd. Hiertoe behoorden de VVDM, de BvD, de VD, het IKV en Onkruit zelf. *De Volkskrant* toonde zijn verontwaardiging over deze infiltratie in artikelen zoals 'Landmacht infiltreert groepen anti-militaristen', 'Vredesgroepen worden uitvoerig bespioneerd' en 'Onkruits "geheime agenten" ontkennen in alle toonaarden'.³⁴⁵ De communistische krant *De Waarheid* beweerde in het artikel 'De leger-spionnen blijven snuffelen' dat het erop leek dat 'de verantwoordelijke bewindslieden de inlichtingendienst niet in de hand hebben'.³⁴⁶ De dienst was volgens de krant een eigen leven gaan leiden en hield geen ruggespraak met zijn ministerie.

Het was ernstig dat de VVDM en de linkse kranten zich in feite afvroegen of de LAMID wel op een wettige manier had gehandeld. Het moment waarop ze hun twijfel uitten maakte de kwestie er niet gemakkelijker op. De militaire inlichtingendiensten bevonden zich al sinds 1975 in een reorganisatieproces, waarin onduidelijk was wat de nieuwe wettelijke basis zou worden waarop de diensten hun taak vervulden. De regering-Den Uyl had in 1975 gevraagd het Koninklijk Besluit van 5 augustus 1972 - waarin de taak van de militaire inlichtingendiensten slechts op een half A4-tje stond beschreven - te vervangen door een wet op de inlichtingen- en veiligheidsdiensten. De in 1972 geformuleerde taak betrof het inwinnen van gegevens om vervolgens maatregelen te nemen 'ter voorkoming van activiteiten die ten doel hebben de veiligheid of paraatheid van de krijgsmacht te schaden', dan wel 'ter beveiliging van gegevens binnen de krijgsmacht waarvan geheimhouding geboden is', of 'ter bevordering van een juist verloop van mobilisatie en concentratie der strijdkrachten'.³⁴⁷ In 1977 was de interdepartementale commissie-Van Eijkern benoemd, die hiertoe een wetsontwerp moest voorbereiden. Deze commissie stond onder leiding van W.J. van Eijkern, de loco Secretaris-Generaal van het ministerie van Justitie. De commissie bood haar wetsontwerp op 24 maart 1982 aan de Tweede Kamer aan. Ze wilde vasthouden aan het bestaan van drie afzonderlijke militaire inlichtingendiensten. De Tweede Kamer, met het CDA, D'66 en de PPR voorop, pleitte echter voor het samenvoegen van deze drie diensten tot één militaire inlichtingendienst. Minister van Defensie De Ruiter gaf de Tweede Kamer in april 1984 evenwel te kennen dat hij net als de commissie-Van Eijkern wenste dat elk krijgsmachtdeel over een eigen inlichtingendienst bleef beschikken.³⁴⁸

Doordat het Fatima-project in november 1984 aan het licht kwam, concentreerde het politieke debat over de toekomst van de inlichtingendiensten zich in 1985 niet meer op de vraag hoe de inlichtingendiensten moesten worden gereorganiseerd. In plaats daarvan vroegen de progressieve politici zich af of de LAMID juist had gehandeld en de dienst in de toekomst wel opnieuw als inlichtingendienst zou mogen opereren. De PSP-leden Van Es en Van der Spek waren sceptisch en vroegen De Ruiter of het juist was dat de militaire inlichtingendiensten de vredesbeweging 'als zodanig' observeerden. De Ruiter ontkende dit, maar stelde wel dat zij gegevens verzamelden wanneer ze vermoedden dat individuen of organisaties activiteiten ontplooiden die de veiligheid of de inzetbaarheid van de krijgsmacht schaadden.³⁴⁹ M.B.C. Beckers, de fractievoorzitter van de PPR, vond dit antwoord niet overtuigend en vroeg J.M. den Uyl, de voorzitter van de Vaste Commissie voor de Inlichtingen en Veiligheidsdiensten in

de Tweede Kamer, om opheldering. Den Uyl onderzocht de kwestie en vroeg de minister van Binnenlandse Zaken, J.G. Rietkerk (VVD), om een verklaring. Rietkerk deelde Den Uyl mee dat ook de regering 'onverminderd' op het standpunt stond dat de vredesbeweging als geheel geen onderzoeksobject vormde voor de militaire inlichtingendiensten.³⁵⁰

Het is de vraag hoe de verklaringen van De Ruiter en Rietkerk moeten worden geduid. De archieven van de Militaire Inlichtingen- en Veiligheidsdienst tonen aan dat de LAMID, de LUMID en de Marine Inlichtingendienst (MARID) wel degelijk zeer actief waren in het in kaart brengen van de vredesbeweging. Mogelijk waren De Ruiter en Rietkerk hier midden jaren tachtig van op de hoogte, maar wilden ze dat niet toegeven. Het is de vraag of dat ook gold voor Van Thijn en Van Mierlo. De summiere, algemene taakbeschrijving in het Koninklijk Besluit van 1972 bood de militaire inlichtingendiensten veel vrijheid en speelruimte om hun eigen beleid uit te stippelen. Ze waren niet verplicht minister van Defensie Van Mierlo tot in detail te informeren over de organisaties die zij analyseerden en observeerden.³⁵¹ Het is dus goed mogelijk dat Van Thijn geen goed overzicht had van de organisaties die zich in het blikveld van de militaire inlichtingendiensten bevonden en zijn uitspraak uit 1981, in ieder geval voor zover die betrekking had op de militaire inlichtingendiensten, voortkwam uit onwetendheid.

Tweede Kamerlid voor de PSP P.A. Lankhorst vroeg samen met zijn collega Van Es op 7 maart 1985 een interpellatiedebat aan over de activiteiten van de militaire inlichtingendiensten.³⁵² Hun vragen hadden de werkwijze van het 450e Contra Inlichtingen Detachement, het Fatima-project en het Infiltratie Beïnvloedingsschema als onderwerp. Het debat, waaraan zowel Rietkerk als De Ruiter deelnam, werd op 28 maart 1985 gehouden. Van Es noemde als bezwaar tegen de militaire inlichtingendiensten dat ze 'onontkoombaar een eigen leven gaan leiden, een eigen vijandsbeeld opbouwen, eigen hogere belangen formuleren en een eigen gevecht voeren tegen ondermijnende schimmen, niet met open vizier maar met achterbakse methoden die worden goedgepraat met een beroep op de veiligheid van de staat'. Ze was van mening dat de democratie en de staatsveiligheid in gevaar werden gebracht doordat de staat enkelingen de bevoegdheid gaf om velen in het geheim en ongelimiteerd in de gaten te houden.³⁵³

Minister De Ruiter wees Van Es erop dat de militaire inlichtingendiensten binnen de rechtsstaat noodzakelijk waren, omdat er personen en groeperingen actief waren die de krijgsmacht schade wilden berokkenen. De militaire inlichtingendiensten infiltreerden de vredesbeweging niet, maar verzamelden alleen informatie uit open bronnen, zoals kranten en tijdschriften. Hij betitelde dit als de 'algemene maatschappelijke oriëntatie' van de diensten. Ze ondernamen volgens hem alleen actie als er een serieus vermoeden bestond dat personen of organisaties de krijgsmacht ernstig schade konden toebrengen. Het Fatima-project was volgens De Ruiter opgestart nadat personen met foute bedoelingen hadden getracht invloed te verwerven binnen organisaties uit de vredesbeweging.³⁵⁴

De Ruiter overtuigde de PvdA, de PSP, de PPR en de CPN niet met zijn uitleg en deze partijen dienden tijdens het debat een motie in. Hierin stelden ze dat het inwinnen van inlichtingen over de vredesbeweging in strijd was 'met de intentie van de eerder door de regering uitgesproken garantie dat de vredesbeweging geen voorwerp van onderzoek is'. Omdat De Ruiter

zo de nadruk legde op het verzamelen van informatie uit open bronnen, vergeleek Lankhorst de inlichtingendienst met een 'knipseldienst'. Van Es maakte het De Ruiter moeilijk door hem te wijzen op het bestaan van het Handboek Vredesbeweging uit 1969. Dit handboek, waarin melding werd gemaakt van alle organisaties die door de militaire inlichtingendiensten werden bestudeerd, bewees volgens haar dat deze diensten wel degelijk de gehele vredesbeweging observeerden. De Ruiter deelde Van Es mee dat hij in 1969 nog niet eens zijn eerste stappen in de politiek had gezet. Hij weigerde 'een geheel verouderd werkstuk dat niet alleen gisteren verouderd was maar dat al veel en veel langer verouderd is' als uitgangspunt te nemen. De Ruiter benadrukte opnieuw dat de vredesbeweging geen onderzoeksobject was. Wel overwoog hij PvdA-lid H.J. van den Bergh tegemoet te komen, die hem had gevraagd de informatie over de vredesbeweging uit open bronnen niet langer door de militaire inlichtingendiensten te laten verzamelen.³⁵⁵

Net als de progressieve partijen reageerde ook de vredesbeweging - als onderzoeksobject van de militaire inlichtingendiensten - sceptisch op de uitleg en verdediging van De Ruiter. Het IKV eiste opheldering over de infiltratie.³⁵⁶ De VVDM dreigde in maart 1985 met een kort geding tegen De Ruiter indien hij het Fatima-project niet zou beëindigen. De vereniging zag hier na het interpellatiedebat vanaf, maar diende bij de Vaste Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten in de Tweede Kamer wel een klacht in over vermeende infiltratiepogingen.³⁵⁷ Leden van het Anti-Militaristies Onderzoekskolлекief (AMOK) - dat sinds december 1982 onderzoek verrichte naar het antimilitarisme - de Socialistische Arbeiderspartij, de VD, de PSP en Onkruid richtten op 29 maart 1985 het Comité Inzage Dossiers w(itte)-CID op. Bij dit Comité waren ook zeven advocaten aangesloten. Het comité eiste inzage in de documenten van het Contra Inlichtingen Detachement en absolute openheid inzake inlichtingendiensten. Het wilde de juridische weg bewandelen, bijvoorbeeld door functionarissen van de inlichtingendiensten voor de rechter te slepen. Het trachtte ook een 'netwerk' op te zetten waarmee het politieke informatie over de inlichtingendiensten kon inwinnen en politici in de Tweede Kamer vragen kon laten stellen. Daarnaast wilde het buitenparlementaire acties voeren om het 'gespioneer van inlichtingendiensten' publiek te maken.³⁵⁸

De LAMID was niet gelukkig met de oprichting van het comité, maar vond het positief dat de VVDM zich hiervan had gedistantieerd. Op die manier kon de LAMID het comité in de gaten houden, zonder dat deze interesse uitgelegd kon worden 'als een voortgezette interesse van onze kant in de VVDM'.³⁵⁹ Minister De Ruiter besloot het Fatima-project op 2 mei 1985 in zijn geheel stop te zetten. Hij voelde zich hiertoe genoodzaakt als gevolg van de Kamervragen en de maatschappelijke kritiek. Het Fatima-project kon bovendien worden beëindigd, omdat de actiebereidheid van dienstplichtigen, burgers en antimilitaristen ten aanzien van de krijgsmacht midden jaren tachtig sterk afnam. De BvD was al in december 1983 opgeheven en de VVDM veroorzaakte nauwelijks nog hinder voor de krijgsmacht.³⁶⁰ Hetzelfde gold voor Onkruid, wier acties vanaf 1985 op hun retour liepen. Volgens oud-activist W. Duyvendak had Onkruid bereikt wat ze kon bereiken.³⁶¹ De aandacht van de actievoerders ging bovendien steeds minder uit naar het antimilitarisme en meer naar andere maatschappelijke thema's, zoals het fascisme,

het racisme, de apartheid en kernenergie. Een aantal sympathisanten van Onkruid ging in 1985 op in een nieuwe organisatie, genaamd de Revolutionaire Antiracistische Actie (RaRa). Deze actiegroep keerde zich tegen de Zuid-Afrikaanse apartheid en verwierf tussen 1985 en 1987 bekendheid door de brandstichting en bomaanslagen in verschillende Makro-vestigingen.³⁶²

Het bestaansrecht van de militaire inlichtingendiensten was door de linkse politieke partijen en organisaties zoals Onkruid onder druk gezet. Zij waren ervan overtuigd dat de inlichtingendiensten onwettig en ondemocratisch handelden en hun aanwezigheid niet noodzakelijk was. De inlichtingendiensten boetten door deze kritiek voor korte tijd aan politieke en maatschappelijke legitimiteit in. Desondanks kon het reorganisatieproces van de inlichtingendiensten in de tweede helft van de jaren tachtig gewoon worden afgerond. Op 10 december 1985 stemde de Tweede Kamer in met de Wet op de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten. De Eerste Kamer deed dat twee jaar later en de nieuwe Wet op de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten trad op 1 februari 1988 in werking. De LAMID, de LUMID en de MARID werden uiteindelijk toch samengevoegd en vormden de nieuwe Militaire Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (MIVD).³⁶³

De oprichting van de MIVD markeerde het einde van een periode waarin het antimilitaristische protest een absoluut hoogtepunt had bereikt. Het ministerie van Defensie en de civiele en militaire rechters hadden geprobeerd het antimilitarisme een halt toe te roepen door de antimilitaristen en hun acties te bagatelliseren en te negeren. Alleen op die manier dachten ze het draagvlak van de krijgsmacht in Nederland en haar geloofwaardigheid binnen de NAVO te kunnen beschermen. Het behoud van beide was essentieel om de inzetbaarheid van de krijgsmacht (binnen de NAVO), en daarmee haar bestaansrecht, veilig te stellen.

Slotbeschouwing

Tussen 1977 en 1989 streeden kritische dienstplichtigen, beroepsmilitairen en burgers niet langer voor de vermaatschappelijking van de krijgsmacht. In plaats daarvan stonden het veiligheids- en defensiebeleid en het maatschappelijk draagvlak van de krijgsmacht - en daarmee haar bestaansrecht - onder druk. Dit was zichtbaar aan de protesten tegen de kernwapens en het militarisme. Net als in eerdere decennia lagen in de jaren tachtig opnieuw conflicterende opvattingen ten aanzien van het veiligheids- en defensiebeleid, de krijgsmacht en haar democratische inbedding ten grondslag aan de conflicten tussen het ministerie van Defensie en de critici van de krijgsmacht.

De burgers en militairen die zich tegen de kernwapens verzetten waren allereerst van mening dat deze wapens vanwege principiële, ethische en religieuze bezwaren niet mochten worden ingezet. Het ministerie van Defensie begreep deze bezwaren, maar benadrukte dat de kernwapens vanuit militair oogpunt noodzakelijk waren om de Sovjet-Unie af te schrikken. Puur door hun aanwezigheid konden ze een Sovjet-aanval voorkomen. De critici geloofden echter dat de aanwezigheid van kernwapens de kans op een Sovjet-aanval juist zou vergroten.

Het ministerie van Defensie werd door de critici bovendien direct verantwoordelijk gehouden voor en bekritiseerd vanwege de aanwezigheid van kernwapens in Nederland. Het ministerie verweerde zich tegen deze kritiek door te stellen dat het veiligheids- en defensiebeleid door de regering werd gemaakt en het ministerie dit slechts uitvoerde.

De kritische dienstplichtigen en beroepsmilitairen beweerden, tot slot, dat een krijgsmacht die in de democratie was verankerd ruimte moest bieden aan opvattingen van militairen die niet strookten met het officiële veiligheids- en defensiebeleid. Zo moest hun de vrijheid worden gegeven 'kernwapentaken' te weigeren. Het ministerie van Defensie vond juist dat de krijgsmacht democratisch handelde wanneer alle militairen met het officiële veiligheids- en defensiebeleid instemden. In dat geval werden namelijk de beslissingen van democratisch gekozen politici ten aanzien van militaire kwesties geëerbiedigd. Militairen moesten het veiligheids- en defensiebeleid uitvoeren en zich niet met de formulering daarvan inlaten. Dat was ook vanuit militair oogpunt wenselijk. Alleen een krijgsmacht waarin alle militairen zich achter het veiligheids- en defensiebeleid schaarden kon de collectieve militaire veiligheid beschermen.

Antimilitaristen stonden door hun nadruk op geweldloze weerbaarheid lijnrecht tegenover de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid. Zij beschouwden de militaire noch de vervangende dienst als een integraal onderdeel van hun burgerschap en ontkenden dat de staat het democratisch recht had zijn burgers deze diensten op te leggen. Het ministerie van Defensie stelde echter dat het bestaan van de krijgsmacht, de dienstplicht en de vervangende dienst op een democratische meerderheidsbeslissing berustte. Antimilitaristen die zich aan hun verplichting onttrokken, stelden zich volgens het ministerie ondemocratisch op. Op hun beurt beschuldigden de antimilitaristen het ministerie eveneens van ondemocratisch handelen. De krijgsmacht beschermde de democratie niet, maar werd ter onderdrukking van de eigen bevolking ingezet. Oppositie tegen de krijgsmacht of het veiligheids- en defensiebeleid werd meteen de kop in gedrukt. De militaire inlichtingendiensten handelden volgens hen onwettig als gevolg van een te geringe controle door de regering en omdat de bevolking te weinig inzage had in het functioneren van deze diensten.

Vanuit het oogpunt van het behoud van de legitimiteit van de krijgsmacht beschouwde het ministerie van Defensie de kernwapenprotesten en het antimilitarisme als problematisch. Het was van mening dat de geloofwaardige inzetbaarheid van de krijgsmacht tegenover de Sovjet-Unie en binnen de NAVO door deze protesten werd ondermijnd, alsmede haar draagvlak in de Nederlandse samenleving. Het behoud van deze drie vormen van geloofwaardigheid was volgens het ministerie van Defensie in de jaren tachtig noodzakelijk om het bestaansrecht van de krijgsmacht te beschermen. Wanneer de Sovjet-Unie door de protesten zou denken dat de Nederlandse krijgsmacht geen volwaardige tegenstander was en de afschrikingsstrategie van de NAVO daardoor minder voorstelde, werd een militaire aanval tegen het bondgenootschap waarschijnlijker. Tijdens de Koude Oorlog was het de voornaamste taak van de Nederlandse krijgsmacht om deze aanval samen met de bondgenoten te voorkomen en zij wilde niet falen. Indien de NAVO de Nederlandse militaire bijdrage niet meer als geloofwaardig inschatte, werd het bestaansrecht van de krijgsmacht eveneens aangetast. De Nederlandse deelname aan

de NAVO vormde de hoeksteen van het veiligheids- en defensiebeleid en militair gezien kon de Nederlandse krijgsmacht het eigen grondgebied alleen met hulp van de bondgenoten verdedigen. De manier waarop de Nederlandse burgers en militairen tegen het veiligheids- en defensiebeleid en de krijgsmacht aankeken, bepaalde mede hoe de Sovjet-Unie en de NAVO hier op hun beurt over oordeelden. Hoe groter de steun van Nederlandse burgers en militairen was, des te geloofwaardiger achtten zij de inzetbaarheid van de Nederlandse krijgsmacht als tegenstander en bondgenoot.

Het ministerie van Defensie en de civiele en militaire rechters probeerden deze geloofwaardige inzetbaarheid tussen 1977 en 1981 te beschermen door repressie van de actievoerders. Zowel de tegenstanders van de kernbewapening als de antimilitaristen werden met behulp van het Fatima-project in de gaten gehouden. De *site*-wachtweigeraars en de demonstranten in uniform werden krijgstuchtelijk bestraft. Het ministerie van Defensie organiseerde bovendien een actief voorlichtingsbeleid dat bedoeld was om de kernwapenprotesten in te dammen. De antimilitaristen inclusief de totaalweigeraars werden in strafprocessen tot hoge straffen veroordeeld. Toen echter bleek dat het antimilitarisme hierdoor niet verdween maar juist aan kracht won, gingen de civiele en militaire rechters er vanaf 1981 toe over antimilitaristen strafvermindering te geven of zelfs helemaal niet te arresteren en strafrechtelijk te vervolgen. Het ministerie van Defensie probeerde de antimilitaristische acties te bagatelliseren om de impact daarvan te verkleinen. Het stelde dat er bij inbraken geen belangrijke documenten werden vermist, de documenten niet geclassificeerd waren en de inbraken in het algemeen genomen weinig indruk maakten op de krijgsmacht.

De geloofwaardigheid van de krijgsmacht binnen Nederland, in de NAVO en tegenover de Sovjet-Unie werd in het midden van de jaren tachtig 'gered' door het verdwijnen van zowel het kernwapenprotest als het antimilitarisme. De vraag dient zich aan of er een direct verband is aan te wijzen tussen de aanpak van de actievoerders en deze ontwikkeling. Met betrekking tot het kernwapenbeleid lijkt dit niet het geval te zijn. De protesten tegen de kernwapens namen niet af doordat de *site*-wachtweigeraars en de demonstranten in uniform werden bestraft en het ministerie meer aandacht besteedde aan voorlichting. Opinieonderzoeken laten zien dat de bevolking ondanks de tegenmaatregelen van Defensie sterk verdeeld bleef over het kernwapenvraagstuk en steeds meer neigde naar het accepteren van (demonstrerende) militairen met gewetensbezwaren. Het ministerie van Defensie en de civiele en militaire rechters waren vanaf 1981 succesvoller in hun aanpak van het antimilitarisme. De antimilitaristen bestonden bij de gratie van publieke aandacht en gebruikten hun strafprocessen om het draagvlak van de krijgsmacht te ondermijnen. Pas toen hun acties werden gebagatelliseerd en zijzelf werden genegeerd, haalden het ministerie van Defensie en de civiele en militaire rechters de grootste spanning weg.

Ondanks hun invloed op het afzwakken van het antimilitarisme, geldt zowel voor deze protestvorm als voor het kernwapenprotest dat zij uiteindelijk niet verdwenen door de handelwijze van het ministerie van Defensie en de civiele en militaire rechters. Daar zorgden de nationale en internationale politieke ontwikkelingen en de interne veranderingen binnen de protest-

organisaties voor. De vredesbeweging geloofde midden jaren tachtig dat Nederland niet meer van het stationeren van de kruisvluchtwapens zou afzien. Het kernwapenprotest verdween definitief na de totstandkoming van het INF-akkoord in 1987. Voor de kritische dienstplichtigen en dienstweigeraars gold dat zij in de jaren tachtig op de grenzen van hun mogelijkheden stuitten. De VVDM kwam in rustiger vaarwater terecht en de BvD hief zichzelf op. Onkruit viel midden jaren tachtig uit elkaar omdat ook zij het gevoel had dat ze had bereikt wat ze kon bereiken. De aandacht van de antimilitaristen richtte zich bovendien steeds meer op andere onderwerpen, zoals de strijd tegen de apartheid en kernenergie. De drie belangrijkste critici van de krijgsmacht verdwenen zodoende elk op hun eigen manier weer van het toneel.